

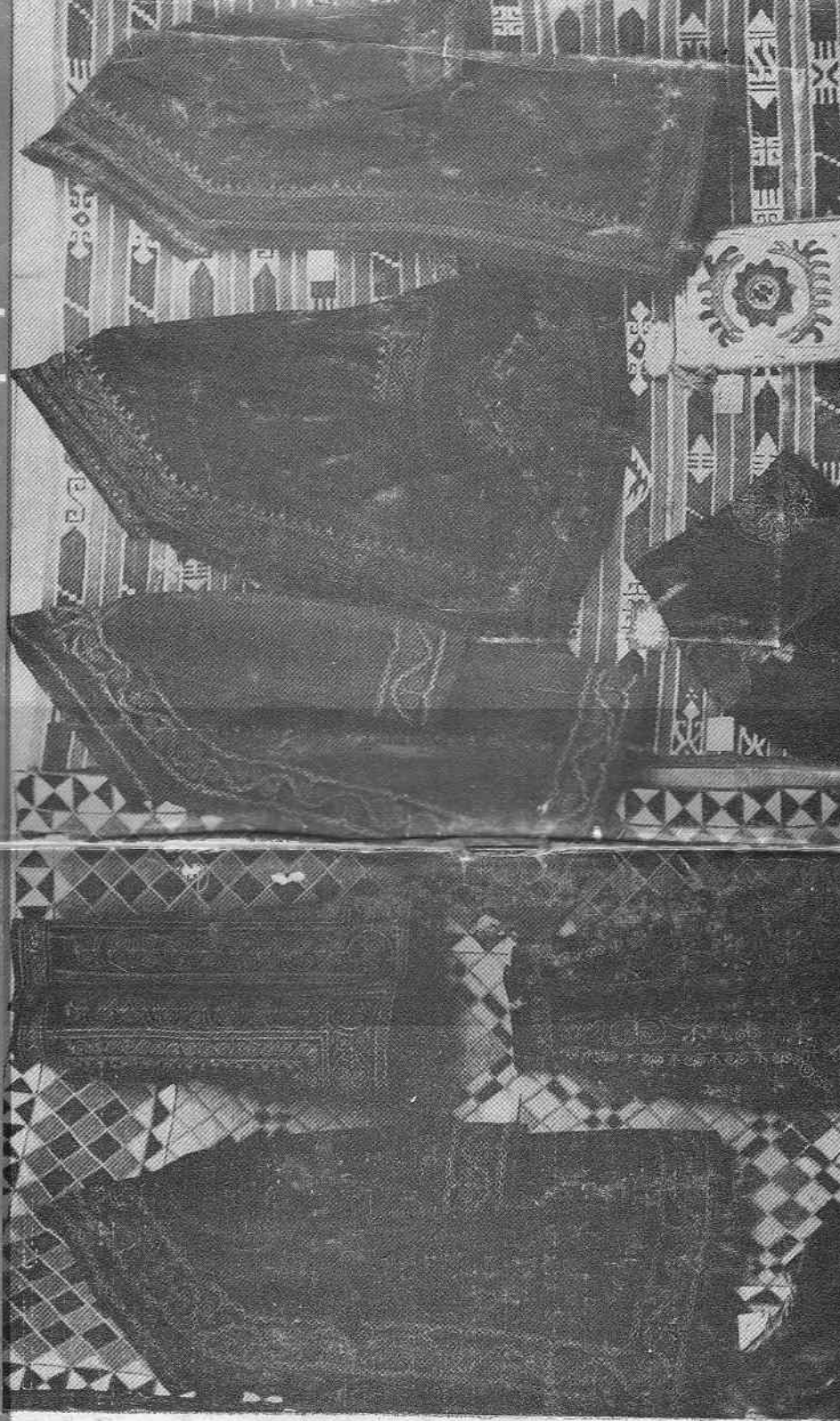
255

0-765

Копи
85 12/21/95
А 40

А. АКМАТАЛИЕВ

КЫРГЫЗДЫН УЛУТТУК КИЙИМДЕРИ

Копия
85.12/2
440

КЫРГЫЗ ССР МАДАНИЯТ МИНИСТЕРСТВОСУ

ЭЛ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНЫН ЖАНА МАДАНИИ-
АГАРТУУ ИШТЕРИНИН РЕСПУБЛИКАЛЫК ИЛИМИЙ-
МЕТОДИКАЛЫК БОРБОРУ

А. АКМАТАЛИЕВ

КЫРГЫЗДЫН УЛУТТУК КИЙИМДЕРИ

9 4 1987

ФРУНЗЕ
«КЫРГЫЗСТАН»
1988

1AC

26/1-08-171

21414/5

65

ББК 85.126 + 63.5(2кв)
А 40

КИРИШ СӨЗ

Көркөм кол өнөрчүлүк (колдонмо-жасалга өнөрү) усталар менен уздардын кооздукту жаратуудагы санжыргалуу кесиби жана чеберчилигинин баа жеткис зор натыйжасы болуп саналат. Ал улуттук чыгармачылыктын бир түрү, элибиздин көөнөрбөс тарыхый эстелиги, калк казасы үчүн кайнар булак, атадан балага, энеден кызга ооп өтүп келаткан санжыргалуу өнөр мүлкүбүз. Элдик өнөр түпкү турмушубуздан накыл берип, өсүп-өнүүбүздү көр-көмдөгөн чебер иштерибиз.

Эл чыгармачылыгы — бул байсалдуу чынар терек болсо, мунун бирдиктүү бир бутагы кыргыздын элдик көркөм кол өнөрчүлүгү экенин билебиз. Албетте, анын башаты тереңден башталат. Ал далай доорлорго тушукту. Аларга карата өзүнүн ар кандай өсүү-өзгөрүү жолдорун өткөрдү. Тарыхка тамырын терең таштаган бул өнөрүбүз ар бир үйдөн кенен өрүш алуусу жана жашап жатканы аркылуу бааланат. «Искусство — элге таандык. Ал эмгекчилер массасынын калың катмарынан тамыр алууга тийиш» — деген В. И. Лениндин ардактуу осуятын дайым эсте тутабыз.

Азыр кыргыздын элдик көркөм кол өнөрчүлүгүн жаңы шартта жандандыруу жагдайлары бар. Абалкы ата-бабадан калган нукту аркалап, жыргал доорубуздун шаңдуу шарапаты менен элдик өнөрдүн бет алган багыты андан ары айдан-ачык дүркүрөп өсмөкчү. Өнөрдүн башка тармактарындай эле бул партиябыз менен өкмөтүбүздүн күндөлүк аталык камкордуктарына бөлөнгөн. Коомубуздун кайра курууга карата совет эли күрдөөлдүү багыт алган шартта элдик өнөрпоздордун өздүк чыгармачылыгы мурда болуп көрбөгөндөй ажардуулукка эгердер болмок.

Бүгүн көркөм кол өнөрүбүз негизинен эки багытта өсүп-өнүүгүдө: биринчиси, ар бир айылда улуттук буюмдар жаратууга жапырт аракет жасалууда. Мында чеберлерибиз, адаттагыдай, илгертен келе жаткан элдик ыкмаларды үлгү тутуп, аларды андан ары өнүктүрүүгө өз үлүш-

Акматалиев Амантур.
Кыргыздын улуттук кийимдери /Кырг.ССР маданият м-восу, Эл чыг-нын ж-а мад.-агарт. иш-нин респ. илим.-метод. борбору. — Ф.: Кыргызстан, 1988.—56 б. өзүнчө ил.
ISBN 5-655-00454-2

Кыргыз элинин атам замандан бери кастарлап кийип келаткан улуттук кийим-кечелери калкыбыздын бүгүнкү күндөгү бай тиричилигин ого бетер татыктуу кооздоп турат. А түгүл алардын бир катар сейректеп бараткан үлгүлөрү да кайрадан жаңыча жасалгаланып, барган сайын көбүрөөк тарап кирүүдө. Ушундай жагдайлардан улам улуттук кийим-кечелер тууралуу азын-оолак болсо да, методикалык кеңештер абзел көрүнөт. Бул китепте ушул багытта сөз болот.

ББК 85.12

А 4912000000—265
М 451 (17)—88

© Эл чыгармачылыгынын жана маданий агартуу иштеринин илимий-методикалык борбору, 1988.

ISBN 5-655-00454-2

төрүн кошууда. Айрыкча азыркы учурда бул уюткулуу өнөрүбүзгө жаңыча мамиле жасоочулук даана сезилүүдө.

Экинчиси, эл ичиндеги ошондой чеберлерди тартуу менен жер-жерлерде элдик көркөм кол өнөрчүлүк боюнча бирикмелер (өнөрканалар) уюштурулууда. Мисалы, Фрунзе шаарында «Кыял», Ош шаарында «Мурас» алардын: Тондо, Өзгөндө, Советте, Кыргыз ССР театрлар Коомунун мастерскоюнда, Кадамжайда, Рыбачьеде, Алайда, Таласта, Пржевальскиде, Нарында, Кочкордо жана башка аймактарда филиалдары бар. Аталган өнөрканалардан улуттук кооз буюмдар, белек-бечкектер көп нускада чыгарылып, эң керектүү табариктер катары эл журтка тартууланууда.

Кыргыздын бул элдик өнөрүнөн жаралган ажайып буюмдар Кыргызстандын чет өлкөлөрүндө өткөрүүчү көргөзмөлөрүнүн такай экспонаттары болуп калууда. Көргөзмөлөргө, жайма базарларга жандуу катышып, сынакей көрүүчүлөрдү өзүнө тартууда. Элдик кооз буюм-бечкектер Франция, Швеция, Индия, Алжир, Канада, Венгрия, Болгария, Румыния, Чехословакия, ГДР, ФРГ, Монголия өңдүү отуз төрт өлкөнү дембе-дем кыдырып, төгөрөктүн төрт бурчунун мыкты бааларына татууда.

Элдик өнөр чеберчилигинин маанисин көтөрүү максатында 1973-жылы март айында Фрунзе шаарында Бүткүл союздук координациялык Совет өткөрүлүп, анда Союз боюнча жетишилген ийгиликтер илимий жактан бааланып, бул багытта чыгармачы иштиктүү тажрыйбалар жалпыланып, аларды жалпыга тиешелүү өрнөк катары сунуш кылуу маселелери талкууланды.

Кеңешмеде элдик көркөм кол өнөрчүлүгүн атайын камкордукка алып, алардын жараткан эмгектерине илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүнү, чыгармачыл талдоого алууну жана азыркы мезгилдин техникалык прогрессинин ыңгайы менен байланыштырууну талап кылган зор маселелерге да кенен-кесир токтолду.

1975-жылы февралда КПСС Борбордук Комитетинин «Элдик көркөм кол өнөрчүлүк жөнүндөгү» Токтомунда элдик өнөрдү андан ары өнүктүрүүгө мурда болуп көрбөгөндөй камкордуктар көрүү чаралары каралган. Бул маанилүү документти жетекчиликке алып, Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети менен, Кыргыз ССР Министрлер Советинин токтомунда (июль 1985-ж.) көркөм кол өнөрчүлүктүн технологиясын — ыкмаларын кеңири үйрөнүүгө багыттоо, элдик чеберлерди топтоо жана үйлөнүштөөчүлөргө практикалык жана методикалык жардам берүү, чыгармачыл процесстерди — мыкты үлгүлөрдү

издөө, табуу, жаратуу, көбөйтүү боюнча көрсөтмө берди. Албетте, бул маанилүү документ социалисттик маданияттын ажырагыс бөлүгү болгон элдик колдонмо-жасалга өнөрүнүн мындан ары өрүш алышына ыңгайлуу шарт түзгөн, күндөлүк иштин жанданышына шык берген айкын программа болуп калды.

Элдик колдонмо-жасалга өнөрүн мындан ары кеңири өнүктүрүү максатында мезгил-мезгили менен райондук, областтык жана республикалык кароо-конкурстарды, көргөзмөлөрдү уюштуруу аркылуу чыгаан усталарды жана уздарды табуу, алардын көз тайгылткан буюм-кечелерин өндүрүшкө берип, аларды дал өзүндөй кылып, көбөйтүп чыгарууга, аларды эл арасына кеңири даназалоого да олуттуу маани берилип жатат. Анын эстен кеткис өрнөгү катары СССРдин 60 жылдык юбилейине, Кыргыз ССРинин жана Кыргызстан компартиясынын түзүлүшүнүн 60 жылдык салтанатына карата атайын уюшулган көркөм кол өнөрчүлөрдүн буюмдарынын республикалык I—II кароо-конкурсун атаса болот.

Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин жана Кыргыз ССР Министрлер Советинин токтомдору менен өткөрүлгөн бул массалык форум жогорку деңгээлде өтүп, кудум «искусство майрамына» айланды. Мындай кароо-конкурстарды уюштуруунун башкы максаты ар кандай себептер менен аз-аздан унутулуп бараткан элдик салттуу жана уникалдуу буюмдарды табуу, иликтеп-ылгоо, алардан тийиштүү үлгүлөрдү тандоо, аларды чыгарууга жергиликтүү жана кайталанып иштетилүүчү сырьёлорду пайдалануу, элдик кол өнөрчүлүк боюнча устачылыкты жана узчулукту үйрөтүү мектебин түзүү өндүү асыл ниеттерди көздөгөн.

Элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү — улуттук кийим-кечектерди жаратуучу уздардын чеберчиликтери. Мунун да күндөлүк жашоо шартыбызды көркөмдөй турган жагдайлары бар. Жаштарыбыз сыймык менен кийип жүрүүчү, жарашыктуу көркөм сайма көчөттөр түшкөн улуттук кийимдер элибиздин пейилин, жергебиздин бай табиятын символдоштуруп, өзүбүзгө таандык бөтөнчөлүгүбүздү белгилеп турат.

Улуттук кийим бул да элдик маданият көрүнүштөрүнүн бири. Ал элдин турмуш-шарттарынан, чарбачылыктын зарылдыгынан улам жаралып, өзгөчө туруктуу келет, көп жылдар бою жашайт. Мына ушул туруктуулукка гана таандык болгон өзгөчөлүк аркылуу кайсы бир элдин байыркы же кийинки мезгилдеги маданияты жөнүндө сөз козгоп,

ага карата айрым ой-толгоолорду жүргүзүүгө болот. Мындай мураска кыргыз эли да бай.

Элибиздин улуттук кийимдеринин көп түрдүү үлгүсү, чебер тигилиши, аземдүү кооздугу эзелтен эле даңаза болуп келе жатат. Алар тууралуу маалыматтар жазма даректерде сейрек кездешкендиктен, элдик оозеки адабиятка кайрылууга туура келет. Элдик казынанын ыйык мурасы катары бизге келип жеткен кыргыз элинин баатырдык эпосторунан улуттук кийимдердин ар кандай түрлөрү, алардын өзгөчөлүктөрү жөнүндө бай маалыматтарды жолуктурабыз.

Улуттук кийим-кечектерди жаратууда бычмачылык өнөрүнө да өтө маанилүү роль таандык. Бычмачы уз адам. Ал — кийим-кечектердин бардык түрүн, мисалы: көйнөктү, бешмантты, шымды, чапанды, чепкенди, ичикти, тонду, калпакты, кемселди, тебетейди, элечекти, малакайды, топуну, такыяны жана башкаларды бычып бере турган чебер. Айыл арасында мындай элдик ар кандай нерселерди бычып-тигип берүүчүлөрдү бир эсептен «ништүү» деп да аташат. «Бычмачынын кадырын тикмечи арттырат», — деген бар.

Бычмачылык — элдик кол өнөрчүлүктүн бир түрү. Улуттук кийим-кечектерди жана башка буюмдарды жүзөгө ашыруучу ыкма.

КПССтин XXVII съездинде кабыл алынган СССРдин экономикалык жана социалдык өнүгүшүнүн Негизги багыттарында көркөм кол өнөрчүлүктүн буюмдары 1,3—1,4кө көбөйтүлүү жагы коюлган. Улуттук кийим-кечектерди жасоо чеберчилиги да колдонмо-жасалга өнөрүнүн бир түрү болуп саналат.

Демек, элдик үлгүлөр — жаңылыкты жаратуунун бай материалы. Өткөндөн калган нуска — элдик көркөм кол өнөрчүлүктү ар тараптан өнүктүрүү бүгүнкү күндүн талаасы. Орошон чыгармачылыкты кайрадан жандандыруу үчүн кооздуктарды калың калктын өзүнөн алып, аны кооздоп, өркүндөтүп кайра өздөрүнө беребиз. Ал күндөлүк турмуш-тиричиликте колдонулуучу элдик мүлк жана эмерек, атабадан бери пайдаланылып келе жаткан жөрөлгөбүз.

Өнүгүүбүздүн Негизги багытарында «...тигилген буюмдарды моделдөө жана конструкциялоо бир кыйла жакшыртылсын...» дейт. Мында сөз, элдик үлгүлөр менен кооздолуучу кийим-кечектер жөнүндө баратат. Негизги багыттарда баса белгилегендей ойдогудай жаралган үлгүлөр гана көп нускаланууга эгедер боло алат. Албетте, андай көркөмдүктөрдү элдик уздар жана усталар жаратат.

Мына ушул асыл максатты аркалап, улуттук көркөм кийимдерди чыгарууну, аны өркүндөтүү боюнча иштерди жандандырууга, анын көптөгөн үлгүлөрүн түзүүгө ойдогудай мүмкүнчүлүктөр туулат. Буга чейин анча назар салынбай, тийди-качты мамиле жасалып келинген өнөрүбүздүн бул түрүнө эми айрыкча маани берилип, жергиликтүү органдар, коомчулук тарабынан колдоого алынууга тийиш.

Улуттук кийим-кечектер адамдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө карата айырмаланат. Мунун улутка таандык жагы аркылуу маданиятыбыздын жалпылыгын көрөбүз. Жаркын маанайыбызга төп келип турган мына ушундай кийимдерибизди, элге керектүү буюм катары, көп нускалап чыгарып, дүкөндөрдө сатууга коюу маселесин тезирээк чечүү зарыл.

Буларды кароодо бычмачылык-тикмечилик, саймачылык, терини иштетүүчүлүк, чачык чалуучулук, кийизчилик өнөрлөрүнүн өз ич ара карым-катыштарын эске алуу абзел. Албетте, биз улуттук кийимдерсиз, боз үйсүз, ат жал салгаларысыз ата-бабаларыбыздын турпатын, асылдык шаанисин кантип элестете алабыз.

Кыргыздын кийим-кечектери бир беткей форумда көрүнгөн менен ар кыл үлгүлөргө өтө бай. Тигилиши, кооздугу эзелтен бери элде даңазаланып келүүдө. Элдик казынанын көөнөрбөс мурасы катары бизге жеткен улуттук кийимдердин бул дүйүм-түркүн үлгүлөрүн мыкты үйрөнүп, элге ылайыкталган түрүндө кайрадан тартуулоо милдеттери чечилери шексиз. Биз каз элечексиз, кош этек көйнөксүз, сайма кемселсиз, баймалуу байпаксыз, ары сулуу, ары акылман уз энебиз Каныкейди кантип элестете алабыз. Арийне, жеке эле Каныкей энебиз эмес, Эр Төштүктүн Кенжекесинин, Акундун кызы Айчүрөктүн, Кожожаштын Зулайкасынын, Алманбеттин Аруукесинин. Курманбектин Айганышынын, Олжобайдын Кичимжанынын келбети жана ай чырайы бул кийимдерсиз көз алдыбызга тартыла албайт. Ооба, элдик мындай салттуу кийимдерсиз алардын сулуулугу-улуулугу мерчемдүү чекке жетпей, кооздуктун бир асылы кемигенсип калат.

Адатта, адамдын ажары, ички дүйнөсү, сырткы поруму менен өз ара айкалышып турмайын асылдуулук тууралуу сөздүн болушу максатсыз. «Адамдын көркү чүпүрөк» деген кеп тегин жерден чыккан эмес. Мындан ары биз бул сырт кийимди да арбын чыгарууга карата камкордук көрүлсө, алардын көрүнүшү көркөм, кийип жүрүүгө жеңил, бычып-тигүүгө оңой, адаттагы элдик кийимдерди малчыларыбыз, дыйкандарыбыз үчүн жасап берсе эн эле мыкты

болот эле. Анткени, чапан, чепкен, ичик, тон, кементай сыяктуу сырт кийимдер менен ат үстүнө буйдалбай эркин жүрүүгө да, жайытта, чабыкта жамынып жатууга да ушунчалык оңтойлуу.

Тоо текенин терисин,

Оё бычып тиктирген,

Кашаты өтүп кетет деп,

Кайып-сайып бүктүргөн.

— деп, атактуу акын Калык таасын ырдагандай тигилген тон, ичик өңдүү көрпө кийимдер күн тартибине келүүдө.

«Кары-картаңдарга чыйбаркыттан жасалган кемсел-шымдан артыгы жок дээр элем, дейт Киров районунан карыялардын атынан К. Иманалиев. Анткени, улгайганда чыйытып костюм-шым кийбей, отуруп-тургандарга жеңил кең-кесири балпайта тигилген кемсел-шымга не жетсин. Дүкөндөрдө кээде кемсели сатылса, шымы сатылбайт. Андыктан ар түркүн өңдөгү кемсел-шым кийүүнү каалабайсың. Мындай учурда жаш өзгөчөлүгүн да эске келбей койбойт экен. Ушундан улам бир өңчөй кездеме сатып алып, колго тиктирип кийгич келет. А бирок улуттук бормолуу кийимдерди тигип берүүчүлөрдүн да аягы суюлду, кээде чыйбаркуттун өзүн таппайсың. Улгайган эркектердин ак болотнайман тигилген ич кийимдерин дээрлик жолуктурбайсың». Ал эми кептин чын-чынына келгенде кары-картаңдар, улгайган адамдар үчүн улуттук үлгүдөгү сырт кийим жана ич кийим чыгаруу маселелери жергиликтүү өнөр жай министирлиги тарабынан каралып чыгып, биздин талапка шайкеш келгендей тигилсе жана көбүрөөк сатылса эмнеге болбосун! Жаштарыбыз кийип чыгуулары үчүн жакшынакай үлгүлөрүн чыгарсак, алар алыстан эле таанылып тургандай кооз тигилсе деген сыяктуу ойгорду эске алып, Кыргыз ССР Театрлар Коомунун өндүрүшгүк мастерскою улуттук кийимдердин бир катар түрлөрүн тиге баштады.

Шаарыбызда өткөрүлүп жаткан көргөзмөлөрдүн экспонаттарынын арасында улуттук кийимдердин ар түркүн фансондору да илинди. «Кыял» жана «Мурас» элдик көркөм кол өнөрчүлүк бирикмелери чыгарган кыргыз кийимдери башка өнөр жай ишканаларынын товарлары менен чет өлкөлөргө чейин барды.

Улуттук фасондорду жакшынакай жасоо үчүн изденүүгө туура келди. Уздар, адистер эл арасын кыдырууга чыкты. Карыялар менен байбичелерден сурамжылап: бычуунун, тигүүнүн, саймалоонун, оймолонун ыкмалары топ-

толду, андай изденүүлөр бир катар проблемаларды чечүүгө түрткү берди. Айыл ичинен сонун ишкердүү ойлорду, каалоо-сунуштарды, пикирлерди угушту. Кийим-кечектердин фасонуна, түрүнө, түспөлүнө өзгөртүүлөрдү кийирүү зарылдыгы белгилениди. Чепкен, кемсел, чыптама өңдүүлөрдүн өнүрүнө түшкөн көчөт-оюмдар, калпактын талааларына сайылган түрлөрөми бөтөнчөрөөк көрүнө баштады.

Кочкор районунун «Шаттык» ыр-бий ансамблин Юговлавия өлкөсүнө жөнөтүүгө уз-чеберлер даярдык көрүшүп, кыз-жигиттердин кийип чыга турган формаларын жасоого, көркөмдөп бычып-тигүүгө аракеттеништи. Андан кийин Совет районунун жаштары ыр-бий ансамбли менен Германия Демократиялык Республикасына аттанды. Алардын улуттук кийимдерин Коомдун уздары бир колдон чыгарышты. Кара-Суу районунун Маданият үйүнүн улуттук кооз кийимдерин бычып-тигүү да Театрлар Коомунун чеберлерине таандык.

Чолпон-Ата шаарынын «Ак куу» ыр-бий ансамблинин формасы, албетте, жогоркулардан бөтөнчөлөндү.

Киров районунун «Жылдыз» аттуу ансамбли Польша эл республикасына барышты. Алар улуттук искусствобузду даңазалоодо экинчи орунду ээлеп, «Күмүш балта» мөрөйнө татыктуу болушту. Ал эми Бүткүлсоюздук конкурста ушул эле «Жылдыз» ыр-бий ансамбли аткарган ыры күүсү, бийи менен катар улуттук кийимдеринин көркөмдүгү болонча биринчи орунга чыгып, «Алтын балта» мөрөйнү жеңип алышты. Андай жогорку бааларга татыктуу болгон кийим-кечектерге: белдемчилер, кош этек көйнөктөр, электер, кемселдер, күрмөлөр, шөкүлөлөр, бешманттар, шымдар, чепкендер, тебетейлер жана башка ушул өңдүүлөр кирет.

Албетте, мында да Театрлар Коомунун салымы олуттуу.

Азыр улуттук кийим тигүүчү өнөрканаларга каттар келип түшүүдө: «...Биз улуттук кийимдерди телевизордон, майрамдардан, оюн-зооктордон гана көрүп калдык. Башка кырдаалдарда сейрек кийилет. Улуттук кийимдерибиз кандай кооз, тим эле Ала-Тоосу менен кооз гүлдөрү кошо черилгендей. Эми ушул улуттук кийимдерди республикалык моделдер үйүнүн бычмачылары тарабынан өздөштүрүлүп, алардын үлгүлөрү массалык түрдө эл арасына кенири тарталса жакшы болоору» — деген ойлорду колдоого тийишпес. Арийне, үйлөнүү үлпөттөрүндө муну сөзсүз кийүү керек, элдик мурас катары өнүктүрүү үчүн ойлогудай шарттарды түзүүбүз зарыл.

Азыр улуттук кийимдерге куштарлык аябай өсүүдө.

Алсак, «Киргизия» фирмасында улуттук кийимдерди бычып-тигүүчү өзүнчө атсыз иштөөдө. Бирок, мындагы фабрикаларда даана нукура үлгүлөр деп айтууга болбойт, улуттук кийимдерди күндөлүк тиричилик менен кенен байланыштырып, оптималдуу варианттарын табуу үчүн далай түйшүктүү изденүүлөрдү жүргүзүү керек. Жарашыктуу кийген ар түрдүү курактагы адамдар өскөлөн маданияттуулуктун белгиси. Улуттук кийимдерди элге керектүү буюм катары көркөм кол өнөрчүлүк бирикмелеринен көп нускада чыгарып, дүкөндөрдө дайыма болушун калк каалайт. Ошондуктан, бул китепчеде методикалык сунуш катары элдик чеберлер кийим-кечектерди кандайча бычып, тигип даярдашканы жөнүндө баяндалат.

БАШ КИЙИМДЕР

Ар бир элдин, жердин шартына, салтына жана жынысына карата баш кийим да өз ара бөтөнчөлөнөт. Кыргыз элинде калпак, тебетей, малакай, топу, элечек, шөкүлө, кеп-такыя өңдүүлөр болгон. Баш кийим жылдын төрт мезгилине жана аба ырайынын шартына карата кийип жүрүүгө шартташат да мал, аң терилеринен, кийизден жана кездемеден тигилет. Алардын бири **калпак** болуп саналат.

«Баш кийим бардык элде бар,

Байыртан жашап келди алар,

Атадан калган балага,

Алардан кымбат эмне бар!

Ак чоку кийген бир элди,

Айтып бер десен мен даяр.

— деп атактуу кыргыз акыны Байдылда Сарногоев Ала-Тообузга символдоштурган. Бул элдик баш кийиминизди тигүүдө абалы жүндү кылдап, саксагыраагын майдалап кыркып сабайт. Уютулган жүндү басып, кургатып, кайра үбөлүктөп, кийизди катуу кылуу зарыл.

Башка чакталып, калпактын төрт талаасы бычылат да, алардын ортолоруна «мильте» коюлат.

Калпактар да өз ара бир нече түргө бөлүнөт. Алардын бирөө «**Айры калпак**» деп аталат. Анын төрт талаасынын кошулган жерлери жана жээги «кыюуланып», төрт жеринен кичине шара тиликтер калтырылат.

«**Тилик калпак**». Анын төрт талаасы кыюуланбайт да, ак жип аркылуу бириктирилип, эки жеринен эле чоңураак тилик калтырылат.

«**Туок калпак**». Жүн калпак формасында уютулат да,

муну улам катуу басып, анан үбөлүктөп, кайра бышырып, төбөсү тол-тоглоок, этеги тегерек формага келтирилет. Кыздарга ак жүндөн жуп-жука кылып, этегин эркектердикинен тайкы, тегерете жээгин үстүн көздөй имерилте бычып, калпак жасап, ага үкү такса болот. Аларга сайма аркылуу түрдүү көркөм көчөттөрдү келтирет.

Көркөм кол өнөрчүлүк бирикмелеринде көп нускада чыгарылып жаткан ак калпактын кийизи анча эмес. Ал дехтерге жарым фабрика түрүндө келет. Мунун үлгүсү бычылат да, ошол үлгү колдо же тигүү машинасында саймаланат.

Калпактын кол саймасы «секиртме», «тап бердирме» деп аталат. Мында тигүүчүлөр бир нече ыкмада жүзөгө ашырышат. Бирөөлөрү калпактын төрт талаасын биринин «милтелеп» (жээктеп) кошот. Экинчилери болсо, «кыюусун» (алкагын) тигишет. Андан кийин ичин жөрмөлөп, топ чачыгын («чогун») чыгарат. Эң акырында тигүү машинасында анын кырын жүргүзөт. Бирок, калпак бөрктүү болушу керек. Бөрксүз калпак телпейип, жарашпай калат. Анын үстүнө, булардын башка токтому жок, кийизи өтө жука, ал бир жайдан чыкпайт.

«Кыял» элдик көркөм кол өнөрчүлүк Бирикмесинин Кочкордогу филиалы калпактын жаңы үлгүсүн чыгара баштады. Муну «**сайма калпак**» деп атаого болот.

Бул баш кийимдин бөтөнчөлүктөрү — башка токтомдуурак. Уяң жүндөн уютулат. Ал кийизге берилген көркөм көчөттөр ого бетер назиктелип, аны уландар эле эмес, кыз-келиндерибиз да кийип жүрүүгө ылайыктуулугу баамдалат. Бу калпакка түшкөн сайма көчөттөрдү «кыял» деп атабыз. Мындагы көркөм көчөт оюмдун элементтерин уздар чөптөрдүн сабагынан, мөмө жемиштеринин шагы ийилген бутактарынан алган. Ал сөзсүз бир нерсеге окшошуп, бул сайма көчөттөрдөн бизге «бармак боочу», «ит куйрук», «ийрек», «бычак учу» өңдүү көркөм оюмдарды элестетет.

Элдик оюмдун элементтери адатта экинчи бир кооз оюм-көчөттүн туулушу үчүн көркөм каражат болот. Оюмдан оюм, көчөттөн-көчөт чыгат.

Ошондуктан, көркөм оюм — чыгармачыл ойдун кумары болуп көрүнөт. Бул ар бир уздун изденүүлөрүнө жана жаңыча узданууларына негиз түзөт.

Калпактын мындай мыкты үлгүлөрү элдик көргөзмөлөргө жана жайма базаларга жөнөтүлүүдө. Кыргыз калпагы эл чарбасынан Бүткүл союздук Көргөзмөсүнө коюлуп, күмүш медалга татыктуу болгон.

Биз азыр-кыз калпагын тигүүнүн үлгүсүн кайрадан жандандыруубуз зарыл. Ак, кызыл, көк өңдө жасалуучу бул баш кийимге берилген көркөм көчөттөр кемселге, чыптамага, белдемчиге жана ушул өңдүүлөргө түшүүчү кооздуктардан анча айырмаланбайт. Ал баш кийимди жердигине карата түрдүү жыптер тандалып алынуусу тийиш.

Тебетей — нарктуу кийимдердин биринен болуп саналат. Аны «бөрк» деп да аташат. Ал көрпөдөн, суусар, сүлөөсүн, түлкү, кундуз өңдүү баалуу аң-терилеринен тигилет. Анын төрт талаасы болот да, бул төрт бөлөк бычылат. Тебетей тышы жаш өзтөчөлүктөрүнө карата тандалат. Мисалы, кара, күрөң тыш улгайгандарга, кызыл, жашыл, көк кездеме жаштар кийүүчү тебетейлерге ылайык келет. Ичине кебез же жүн салынып шырылат. Анан дубайнасынын ортосунда да жүн же кебез нмериле салынып тигилет.

Тебетейдин төрт талаасы бириктирилип, кашыра тигилгенде кийимдин төбөсү төрт бурчтуу болуп чыга келет. Демек, анын тышы дубайнага кийгизилип, көрпөнүн учуна улай тигет. Чепи тышына бириктирилген соң көрпө сырт жагына кайрылат. «Бөрү атар уулду бөркүнөн тааны» дегендей, илгери тебетейлерди көрктүү тигүүгө өзгөчө көңүл бурган.

Кыздардын кызыл манат, жашыл, көк баркыт менен тышталган кундуз тебетейлеринин төбөсүнө булай үкү тагылат да, шуру, бермет тизилип, ал асыл таштар, седел, берметтер менен көз жоосун алгандай кооздолот. Ал эми эркектердин тебетейлеринин төбөсүнө топ чачыктан «чок» тагылат. Айкөл «Манас» эпосунда «Ырамаңдын ырчы уулу».

«Тебетейи чоктуу кул,

Айтар оозу шоктуу кул»

— деп сүрөттөлөт.

Малакай — элди баш кийимдин бир түрү. Көбүнчө кыргыздарга мүнөздүү. Уктаарда кийип жатканда башты жылуу сактаган. Ал өңдөлгөн (бордолгон) жана ышкын түпкө, анарга боёлгон түктүү териден тигилет. Малакайдын кырбуусу көрпөдөн бир-эки элидей кыюуланат. Кыюусуз тигилген малакайга кездемеден же көрпөдөн «милте» (жээк) коюлат. Аны тигүүдө же форумунда аймактык айырмачылыктар бар.

Толу.

«Желкеден чыгып топусу,

Жейрен шым бутта калдырап»

дегендей, толу — жеңил баш кийим. Илгери толу ар кан-

дай кездемелерден төбөсү кууш бычылып, бүйрө тигилген да, ак кездеме менен иштелип кештеленген. Кыз-келиндер төбөсү бийик жана кууш толу кийишкен. Бара-бара ал ар кыл түстөгү жердиктен төбөсү менен алкагы тегерек жана жапыз тигилип, зер, бермет, шуру, акак менен кооздолуп, үкү тагылган.

Кийин толу бир түстүү кездемеден эле төрт бурч тигиле баштаган. Ал бурч сымал жээги бир бүтүн келип, төбөсүндөгү төрт талаасы саймаланган. Эркектердин топусу ак, кара, жашыл, көк өңдүү кездемелерден тигилет да, мунун тегерек, төбөсү бөрктүү (чокчо) түрлөрү бар. Калмак менен тебетейдин ичинен такай кие турган тегерек топуну «ичмек топу» деп айтабыз. Ал тебетей менен калмактын ичин кирдетпейт.

Карыялар топучан отурууга да болот. Ал көбүнчө кир көтөрүмдүү баркут, чийбаркут, трайке сыяктуу адими кездемелерден тигилет да, кырбуусу өзүнчө, төбөсү өзүнчө бычылып, колдо бүрсө же, машинада тиксе болот. Ал эми төбөсү чокчогой келген ак топуну «тепчиме топу» деп айтаат. Аны уздар ак учуктуу ичке ийне аркылуу колдо тепчийт да, ага да «секиртме сайма» (бири-бирине улаштырылбай сайылган сайма) түрү берилет.

Ак топу ичмек топудай такай малакай, тебетей менен калмактын ичинде жүргөн эмес, атайын төрт бүктөп жанда ала жүрүп, же үйдө бир жерге коюп, баарыдан мурда сөөлөт катары карыялар кийүүгө шартташкан.

Кыз балдардын топусун «такыя топу» деп да айтабыз. Ал көбүнчө жашыл, кызыл, көк өңдөгү кыжымдардан, тасбаркуттан жасалат. Бул баш кийимдин төбөсү менен алкагы жапыз жана тегерек тигилет. Төрт талаа (төрт бурч) болуп жээктелет. Төбөсү томпок, ортосу учтуураак келип, топуга тегерете көркөм көчөттөр түшөт. Ал кооздуктар «кыял оюм», «бадам оюм», «ийрек оюм», «бычак учу» оюм деп аталат. Же болбосо көркөм көчөт-оюмдардын ордуна акак таш, шуру, бермет өңдүүлөр ийректеле тизилип, алтын-күмүш торчолор менен курчала кооздолот. Мунун «бүрмө топу», «кайырма топу», «макабай топу» деген түрлөрү бар. Бул баш кийимди тигүүдө жана кийүүдө аймактык бөтөнчөлүк байкалат.

Элечек. Аны «илеки» деп да атайт. Акыйкатта, бул баш кийим ургаачынын ажарын ачат. Ак кездемеден тегерете кат-кат кылып оролгон аялдардын бул баш кийимин «баш кеп», «сала коймо», «ээк алмай», «астыңкы» жана «үстүңкү тартма», «тумарча», «бадал» сыяктуу негизги түрлөрү бар.

«Кеп такыя» элечекти чечкенде анын кеби бузулбас үчүн

астынан кийилет. Кийип-чечүүнү жеңилдеткен элечектин «сала коймосу» (желке жагы) менен «ээк алмайы» болот. Аны жыккан да ага тирек болуучу мунун «астыңкы тартмасы» (бөлүгү) кыска (25—30 сантиметрге) келет. «Үстүңкү тартмасы» (же жыгымы) элечектин бардык оромун тыкан кармап турат. Элдик салтта аялдар муну жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык кийишкен.

Улгайгандардын элечеги жөнөкөй оролуп, көлөмдүү көрүнөт. Сыртынан чоң ак жоолук менен жабылган. Аза күткөн (же жесир) аял кара бүркөгөн элечек кийген. Ал эми өлгөн кишинин жакын туугандары ашы өткөнчө элечектин ээк алмайынын бир жаагын бошотуп да жүргөн.

Колуктулар кийген элечектин маңдайы, албетте, шуруланат. Бул «шуру тартма элечек» деп аталат. Элечектер кээде күмүш калдыркан, күмүш желбирөөчтөр менен да чебер кооздолуп, укмуштай кыргакталат.

Кыргак — шөкүлөнүн, такыянын, көбүнчө, элечектин эң сырткы курчоосу. Ал ар кыл эндүүлүктө, ар кандай кезде-мелерден саймаланып да, түрдүүчө асемделип да жасалат. Кыргак: алтын, күмүш, акак таштар менен чөгөрүлүп, негизинен элечекти кооздоо менен катар аны жанып, чубалып калуудан сактаган. Ал көркөмдүгүнө жараша: алтын кыргак, күмүш кыргак, сайма кыргак, оймо кыргак, бермет же шуру кыргак, жибек кыргак, кымкап кыргак, уздун жана устанын чеберчилигине жараша кооздолгон.

Алтын же күмүш жипчелер чырашталган кыргактардын кырка этегине түрдүү формадагы (узундугу бир эличе) алтындан, күмүштөн куюлган майда желбирөөчтөр төкмө чачысы сымал кырка тизилет. Элечек формасы, кооздолушу жана кийилиши, калк арасында таралыш таржымалы боюнча жергиликтүү өзгөчөлүктөргө эгедер.

«Каз элечек бош таштап,

Катарлап төө көч баштап,

Кан-Жайлоо көчкө жарашкан»

(Жеңижоктон) — деп, элестүү айткандай бул эң эле апакай, койкойто мыкты оролгон, чүчтөдөй чакан элечек болуп эсептелет.

Сурп элечекти «сурп элечек» деп да атайбыз. Сурп пахтадан токулган ак кездеменин бир түрү. Булар элечектин жердинин милдетин аткарышкан.

Албетте, чеберлер театрлардын, филармониянын артисттери жана өздүк көркөм чыгармачылыгынын ышкыбоз коллективдери үчүн элдик бул форманын жакшынакай үлгүлөрүн көбүрөөк жасап, андан ары өнүктүрүүлөрү зарыл.

Чач кеп зергерлер менен уздардын колунан чач кеп деп жаралган. Аны эл арасында «кеп чач», «баш кеп» деп атап да жүрүшөт. Бул — элечектин астынан кийилүүчү ички баш кийим. Чач кеп элечектин ички оромун терден, кирден жана чаңдан сактайт. Муну айрым учурда байбичелер жылуулук үчүн жоолуктун ичинен да кийип жүрүшкөн. Чач кеп көбүнчө кызыл, жашыл, көк, кара манат менен баркыттан жасалат. Чач кептин таңдайы тегиз, эки жан (каптал) жагынан ж а а к (кулакчын) түшүрүлүп, артынан (желкесинен) с а л а к о й м о (куйрулчук) чыгарылат.

Үч кабатталып, башкача айтканда, сырты колдо токулган ак бөздөн тыгталып, ичи гүлдүү чыттан астарланат. Ортосуна өрмөктө согулган тасма бастырылып тигилет. Төбөсү тигилбестен, жип өткөрүп бүрмөлөнгөн же бүйүргөн чач кептин өзүнөн төбө чыгарылган.

Чач кептин жаактары, маңдайы, сала коймосу сайманын «терс кайык», «илме» («илме дос»), «туура сайма», «басма сайма» деген өңдүү ыкмаларын колдонуу аркылуу «мүйүз», «ит куйрук», «ийрек», «кыял», «куш канат», «бармак боочу», «кочкорек», «гүл» өңдүү көркөм оюм-көчттөр менен кештелеңет.

Чеке-маңдайына бермет, шуру, топчу жана башка кооздук тагылып, жылаажын, шамалбак кадалган түрлөрү да болот. Ал кымча белден ылдый кайра төгүлүп турган олоң чачты чандан жана ар кандай илме-чалмалардан сактоо үчүн эле эмес, кыз-келиндерди артынан караганда сезимге чок ыргытуучу ажайып кооздук да болуп саналат.

«Калем тарткан сыядай,

Кашыңды бирпас ырдайын,

Кеп такыя жарашкан

Башыңды бирпас ырдайын»

— деп сүрөттөлгөн элдик ырдан улам бул кийим да аялзатын ынабатына чыгара келген адими кийимдерден экенине ыманابыз. Ал башка ылайыкталып, элечектин четинен кылаып чыгып калбагыдай бийиктикте ак кездемеден шырылып жасалат.

Аялдар мойну талыганда элечегин алып, жеңил-желпи кеп такыясы менен жүрө берет. Ал элечекти баштан алууну жана кайра аны кийүүнү жеңилдетет. Элечекти терден сактап, шырылган ак болотнай чыккан терди сиңирип алган. Кеп такыядан улам элечек сарала болбойт, бат-бат жуулбайт, өңү өчпөйт. Кеп такыяны кийүүдө аймактык айырмачылыктар да бар.

Кеп такыянын дагы бир түрү кооздугу аркылуу назарга

Чепкен — «Алдына ат тарткан, үстүнө чепкен жапкан» — деп айтылат. Чепкен баш кийимтердин бири. Анын жердигин уздар кезегинде таардан да, сырт кийимдик калып кездемеден да тигишкен.

Суп чепкен — төөнүн жүнүнөн чарык жиптей ичке ийрип, аны оңго-солго чыйратып, өрмөк аркылуу таңдайлаштырып, эндүү согул, бычыл, жалаңкат ичтеш тиккен. «Суп чепкен кийдиң сурак жок, Сурабай эгем койгон жок» — деген саптар эл арасында бул кийимдин кеңири таралганы жөнүндө баамдап турат. Аны «төө чепкен» деп да айтышат. Кийим мала күрөң тартып, ачык маанайды берип, өзү абдан бышык келет.

Койдун жүнүнөн, кебезден ичкерээк ийрип, жалаң ак же эки-үч өңдө күзүктөп согулган таарлардан да чепкен тигилет. Чынында чепкен-чапан көөлгү кенен тигилет да, иштелип, ага жүн, кебез калыңыраак салынат. Бир гана бүчүлүк менен топчу кадалат. Азыр чепкен-чапан же чапан-чепкен аралаш мааниде колдонулууда.

Мал чарбачылыгын арка тутуп, жашоо-тиричиликтерин көчүп-конуп, өткөргөн мурунку кыргыз элинде жалаң жүндөн жасалган чепкендер наркка өткөн. Тепме чепкенди таар чепкен деп да айтат. Тепме чепкен өрмөккө кезек (одуракай) согулган таарды кайнатып, кадимки кийиздей киргизип, тепкилеп, басып сыйдалта жасаган.

Пиясы чепкен жеңил да, сыйда да келет. Анын таары уяң жүндөн өтө ичке ийрилип, согулат. Кездемелердин жердигине карата — боз чепкен, нооту чепкен, чийбаркут чепкен, баркут чепкен, кымкап чепкен, барча чепкен, трайке чепкен, деп аталышат. Булар тигилиш ыкмасына карата басма чепкен, шырыма чепкен, жалаңкат чепкен өңдүүлөргө бөлүнөт.

Азыр республиканын өнөр жай ишканаларында элге эң керектүү буюмдардын жана кийимдердин катарында чепкен менен чапан тигилүүдө. Анда бул эки сырт кийимдин айырмалары эмнегедир анча баамдабайт. Булардын жердиги тыш кийимдик кездемеден болот. Мында чапанга караганда чепкенди көбүрөөк тигүүгө көңүл бөлүнүүдө.

Жалаңкат эле ичтелген тукаба, баркут, чийбаркут чепкендерге көркөм сайма көчөттөрү түшүрүлүүдө.

Кыз-келиндер үчүн тигилген чапандын жердиги адими кездемелерден таңдалат. Анын жакасына, өңүрүнө жана этек, жеңдерине басуу аң терилери бастырылат. Мында үй ичинде, эс алуу жайларында сөөлөт катары жамынып коюуга шартташканы сезилет. Мунун жердиги кара, жашыл, көк, кызыл тас баркуттан жана чий баркуттан тан-

далып, анын өңүнө карата көркөм көчөттөрү түшүрүлүүдө. Дааналап айтканда, кара баркутка кызыл коңкул кандайдыр басмырттыкты пайда кылат.

Элдик «ит куйрук» оюмун чийип, сайма көчөттүн геометриялык татаал айкалыштарын бөрүүгө да болот. Демек, анда чийимди жоонойтпой, бирдей ичкеликте алып, уз кыялданга берүүсү тийиш. Сайманы чапандын жакасынын ээине карата ичкерээк берүү кооздуктун талабына ылайык келет. Ал эми өңүрүнө, этегине жана жеңинин учуна түшкөн саймалар бирдей көрүнөт. Кийимдин этегине түшүрүлгөн көркөм көчөттөр буюмдагы жалпы кооздукту өзүнө оодарып, тегеректеле шарттуу имерилип, көңүлдүү өзүнө тартуучу касиетке эгедер.

Ошондой эле кара баркуттагы саймалардын жээгине берилген, анча жыш салынбаган негизги көчөттөргө толукун сызыктар, же «чычкан изи» сымал актан «суу» (көчөттөрдүн араларын бөлүп турган жол) берүү менен буюмдун ажарын ачуучу кооздукту кашкайтып таштоого болот.

Мисалы, буюмдун жердиги көк баркуттан турса, мунун жиби кызыл коңкул түстөн тандалса, «бычак учу оюмунун», «бармак боочу оюмунун» жана «мүйүз оюмунун» элементтерин ич ара шарттуу алып, алардан бутакчаларды, сабакчаларды чыгарып, көл толкуну сыяктуу «кыялдан-тып» кармай турган уздар да бар. Муну тегерете курчай сайылган «суусу» сары менен кызылдан болууга тийиш.

Эгерде кызыл коңкул, күрөң кызыл сымал өңдөр буюмдун сайма көчөттөрүнүн негизин түзсө, анда ага жүгүртүлүүчү «суусу» же «ала мончогу» (көчөттөрдү бөлүп турган жол) актан болсо, чакчайыңкы келип, түшкөн көчөттөрдү өзүнө оодарып алат да, анча жагымдуу таасир калтырбайт.

«Туугандыгын билгизип
Тукаба, сарлай кийгизип»

— деген саптар улуу «Манас» эпосунда айтылат. («Сарпай» — «чапан» деген түшүнүктү берет). Чапандын жердиги башайы, сатин, нооту, без, мата, трайке өңдүү кездемелерден тандалат. Жеңи менен бою бир бычылып, ага жүн, кебез салынып, жука кездемелерден ичтелген. Чапандын ичи-сырты бирдей шырылат.

Элибизте каптама чапан да мүнөздүү болгон. Демек, кийим мында кенен бычылат да, ичи шырылып, сырты капталат. Албетте, чапанды бычыл-тигүүдө жергиликтүү өзгөчөлүктөр байкалат.

Кементай — аттуу-баштуу элдик сырт кийимдерден. Му-

нун жердиги кийиз болот. Ал орточо калыңдыкта бычырылат. Ар түстөгү кийиздерден чепкендей узун жасалган бул сырт кийим кементайдын учасы менен өңүрүнүн бириктирилген жерлери жана бардык тигиштеринин арасы тон менен ичтиктей милдеттенет. Анын жээктери өңдөш кездемелерден айланта кыюуланат.

Мыкты уздар мунун кийизинин жүнүн кылдап, ойдогудай бышырып туруп, анан бычышат. Андай кементай бышык болот. Суу өткөрбөйт, кийин кирип кетпейт. Тикесинен койгондо да кадимки ноотудай жыгылбайт. Ак кементайдын жакасы, жең учтары, өңүрү менен этеги карыштай түрдүү түстөгү баркутттар менен кыюуланат.

Адатта, кементай көбүнчө ак кийизден жасалгандыктан мунун мына мындай үлгү болоорлук бөлөнчө түрүн эскерсе туугу зарыл. Кементайдын да ичтигиндей кайырма жакасы болот. Бул кара, көк, күрөң баркутттардан тандалат да, жаканын этегине топчулук, бүчүлүк тагылат.

Кийимдин жакасына тегерете көркөм көчөт үчүн «бадам» оюмун түшүрүп, муну «илме сайма» аркылуу кызыл жип менен сайып, анын ортолорун эндей калтырып, четинен ак же сары өң менен жээктеп койсо, түшүрүлүп жаткан көчөт кашкай түшөт. Жеңи да сөөм-карыш эндүү баркут менен кыюуланган кементайга жогорудагы көркөм көчөттөр дал өзүндөй кайталанат.

Кийимдин этегине тегерете кара жиптен «ала мончоктоло» «көбөө» (жээк) түшөт.

Жаштарга ылайыктуу кементайларга кур курчоого да болот. Ал бир, бир жарым эли (2—3 см) колдо чалынган чааралекей ич курга окшош келет. Анын төрт, алты жеринде ак жүндөн ийрилип, чыйрак чыйратылып, бадырая челденип, барпайган топ чачыктары төгүлүп турат.

«Тон кадырын ээси билет» — деген макал бар. Тон койдун терисинен жүнү ичине каратылып жасалган кышкы сырт кийим. Аң терилерден тигилген тон сөөлөт үчүн да кийилет. Мунун бучкактарын да жерге таштабайт. Андан курап көлдөлөң ж. б.

Малдын, кайберендердин жана аң терилери көчмөндүү элдин турмуш-тиричилигинде тигил же бул буюм-кечелерди жасоого өтө керектүү жердик болгон. «Тогуз кагар торкодон, токту акемдин түгү өттү» — деген накыл айтылат.

Жүнү бычак менен алынып, ашатылбай ышталган терини шири дейбиз. Колдо жасалган булгаарыны көн деп атайт. Боёлгон, бордолгон (өңдөлгөн), шири-көн терилерден: тон, чыптама өпкө кап), ичк, шым, тебетей, малакай, тумак, кепич, маасы, өтүк, мөкү, кете өңдүү сырт, бут ки-

иймдер; көөкөр, көнөк, көнөчөк, сабаа, көндөөл, чыдам сыяктуу идиштер; жагдан, чыны кап, тердик, томого, каргы жана башка колдонмо азем буюмдар пайда болгон. Терини иштетүүнүн чөлдөө, жыдытуу, кыруу, ашагуу, ийлөө, өңдөө (бордоо), боёо, ыштоо, бычуу, тигүү, каптоо, кайык, өрүү, наар түшүрүү, чийме сынбостоо өңдүү ыкмалары бар.

Жаңы сыйрылган терини жайып, күнгө бир аз тоборсуган соң анын чел этин алуу үчүн жандыктыкына (кой, эчки, кийик) — орок, бодонкуна (төө, уй, топоз) — кол күрөк керектелет.

Адатта, ачыган айранга кара тузду жана улпакты, кээде ачкыл жарманы аралаштырып, жандыктын терисинин бетине бирдей жаят да, күнгө коёт, же болбосо жандык союлары менен туз сээп, күнгө кургатат. Анан ун аталарына айранды кошуп, же кошпой деле өзүнчө жалатып, 5—6 күнчө бүктөп коёт.

Тырмап көргөндө тырмак изи түшкөндө терини жууп туруп, коңур кургак кылып кургатат. Бетине 5—6 күн ашаткыны жаңылап, күндүн илеби сууганда бүктөп койсо, күнгө жайылган жандыктын терилери да ийине бат келген. Бул ыкмалар «терини ашагуу» деп аталат. Тери ийине келгенде нымсыраак бойдон баканга арта салынып көлөкөгө жайылат.

Эми тондук терини өңдөө (бордоо) аракетин башталат. Ал — борду бышырып, майдалап, сүртүү менен теринин бетин агартуу. Ашаткыга ойдогудай кирген тери балбырап жумшарат. Ийине келген теринин жүн жаккы бетин күбүп, самындап жууйт да, эки кишилеп бучкагынан кармап сиккип, кермеге жайып, кайрадан кургатат. Бордоо алдында устага омоктуу болсун үчүн чийге, таарга, же кийизге жайып таңат.

Терини сүрүү куралы кол чалгы болот. Улам сүрүп, кайра бор себелеп, кайра сүрүп... отурат. Акыры тери ак түскө ээ болот.

Боёкту чеберлер өсүмдүктөрдүн бүүчүрлөрүнөн, жалбырактарынан, бактардын мөмөлөрүнөн, тамырынан, гүлүнөн, кабыгынан, уругунан алышат. Мисалы, алар кол булгаары жасоодо тал кабыкты пайдаланышкан. Бул буюмду карарткан; чие (боё) чөбүнүн тамырын казып, топурагын жууп, казанга кайнатса, өңү өчпөгөн, колго жукапаган кызыл өң берген. Тоо талын, шилбини чыны жана бөрү карагаттарынын шагын боолоп кургатып, казанга кайнатса, сары боёк болот. Алманын күзгү жалбырагын боркулдата кайнатып туруп, өңдөлгөн тернге жаап койсо, кызгылт өң

берет. Таран, чүкүрү өсүмдүктөрүнүн тамыры да боёк үчүн миндин бири көрүнөт.

Азыркы чеберлер көбүнчө заводдон чыккан аралашма-сында аналини бар химиялык боёкторду арбын пайдаланышат.

Боёо — жүнгө, териге, кездемеге түрдүү ыраң берүү. Буюмду кызыл, көк, жашыл, кара, күрөң өңгө боёп, чеберлер кийиз оюмдарын, сайма, килем, таар, чий көчөттөрүн, түймө чачыктарын сарысаптап түшүрүп, карап отургандай кооздукту жаратышкан.

Теринин негизги боёгу ышкын түп болуп саналат. Кеч күздө ышкын бышкан чакта казылып алынат да, кабыгы аарчылып, майда-майда кертилип, көлөкө жерге өрүк кагындай кургатылат. Аны анан сокуга жанчат. Кээде ага эчки талдын кабыгы да кошулуп даярдалат.

Ышкын түптү өңдөлгөн теринин бетине жабат. Ал кочкул, киргил сары түстү берип турат.

«Ак боз ат минип төкселип,

Ак күбө тонду белсенип,

Ак сакалы сеңселип»

— улуу эпосто Кошой баба мына ушундайча сүрөттөлөт.

Тон — өңдөлгөн (бордолгон) тон, ышкын түп жапкан тон (боёлгон) делинип айтылат. Карыяларыбыз көөлбүп кие турган тондун жакалык көрпөсүнүн жүнүнүн узундугу эки-үч элиден ашпайт, ал, адатта, тармал кара көрпөдөн жасалат. Анын этек-жеңинин кыюусу жүнү кыска кара көрпөдөн болот. Кара кыжымдан, же чий баркуттан эни карыштай жана андан жазыраак көбөө коюу адатка айланды. Эгер көрпөдөн кыжымдан көбөөлөнсө, элидей жээк коюлат.

Тон топчуланбайт. Кол башы менен түрлөнүп топ чачыланган боо аркылуу байланат. Күмүш сакалдарын жайкалтып, карыялар кийген мындай сырт кийимдин ичи да кара көрпөдөн болушу оң. Тондук тери боёдон өткөндөн кийин аны кийген чакта куучуяйп тарып кетпеш үчүн керип-чоюп, колдо ыйлеп, булуң-бурчтарын керип тырмактап бычкан. «Жымырата тиктирген, Жылаан боо бүтүргөн» — деп, тигишин жаткызыш үчүн тиштегкен.

Жоого аттанганда кийүүчү тонду туулга тон, чарайна тон деп аташкан. Кийинчерээк уздар буйүрмө тон да тигишкен. Анын этеги жайылып кенен, бели беш-он жеринен буйрулуп, көкүрөк тарабы денеге чакталып бычылат. Анын көбөөлөрүнүн эни эки элидей келет да, жүнү кыска, ак, кара көрпөдөн болот. Мында көбөө кийимдин этек-же-

нинен, өңдүрүнөн сырткары төштүн эки жагына да басырылат.

Буйүрмө тондун жакасы пальтоңкундай болот да, бууга толчунун ордуна көбүнчө, темир илгич кадалат. Антип көбөөлөнбөй, буйүрмөлөнбөй эле жакалуу же жакасыз этек-жеңи кенен тондор да тигилет. Тонду тигүүдө жана кийип жүрүүдө да аймактык айырмачылыктар көрүнүп турат.

Ичик — элдик салтуу сырт кийим. Ал кездемеден тышталып, кара сакактан ичтөө менен барктуу көрүнөт. Мунун сырты өзүнчө, ичи өзүнчө тигилет. Текши кыюуланбаган ичиктин этек-жеңи кийгенде куучуюл калат. Анткени менен шартка жараша ичиктин ичи ар кандай өңдөгү терилерден болушу да мүмкүн.

Ичикке кара көрпөдөн жака салса, куп шартташат.

Кийинчерээк буйүрмө ичиктер да тигилүүдө. Ага толчу ордуна илгич кадалат. Демейдеги ичиктер «эркек ичик», «аял ичик» болуп бөлүнөт. Жаш козу-улактын, түлкү, сүлөөсүн, суур өңдүү аң терилери аял ичикке иштелет.

«Көчкөндө көчү жылдыздай,

Көрпө ичиги кундуздай»

— деп сүрөттөлөт. Мурда элибиздин каада-салтында башкы кийит катары бааланган ичикти азыркы кезде кышкы мыкты сырт кийим катары, бөтөнчө мал киндиктүү, суугу күчтүү, тоолуу жерлерде ат үстүндөгү жылуу кийим катары абдан баркталууда...

Кемсел — тышы таардан, калың жука кездеме менен ичтелген элдик кийим. Узун тизеге дейре, жеңи чолок же узун болот. Мунун жалаңкат же жүн жана кебез ичтелип (астарланып) жасалган түрлөрү бар.

Кемсел чепкендин ичинен кийилет. Көркөм көчөттөр менен саймаланып, анын жаштарга мүнөздүүсүнүн жердиги кара, көк, күрөң баркуттан жана чий баркуттан тандалууда. Муну демейки кемселдердей тик жака кылып тигип, түшкөн көркөм көчөттүн элементтери негизинен «бармак боочунан» турган «кыял» оюмунун араларын «сегиздик» (88888) формасы бөлүп турат.

Кемселдин эки өңүрүнүн учунан эле эмес, жүрөк тушунан ылдый этекти тегерете жээктей жазылыгы бир жарым, эки элидей (3—4 см) көчөт көрүнөт. Бул азем кийимдин тик жакасына, жең учтарына да тегерете берилет. Адатта, кемселге **кемер кур** курчалышы тийиш. Мындай тик жака кемселдин курунун энине түшкөн көчөткө жогорудагы кооздуктардын дал өзү кайталанышы керек.

Күмүштөн кемер байланып,
Күнчүлүк келсем айланып...

(Женижоктон) дегендей. Ал кадимки курдай белге чакта-ла булгаарыдан жазы тилинет да, анын бетине түркүн оюмдагы жамгырак металлдар кадалат. Анын тогоосу маңдайынан караганда аябай калкандуу жазы келип, ичинен темир илгич менен курчалат.

Буга кадалган шекөттөрдү аябай кооздоп көркөмдөө үчүн ага жамбы күмүш жалатылат. Анын бетине зергерчиликтеги көркөм оюмдары түшүрүлүп, «себет» (сыя) төгүлөт же «чапкылоо» аркылуу да кооздук берилет. Акак коюп, «тогуз төбөлөйт.» Муну күмүш кемер деп коёт. Таасын жасалган күмүш кемерлер аттык баага татып келген.

Жакасы тик, кыз-келиндердин белине ылайык кыпча келген кемселдер да тигилүүдө. Буга топчу же илгич гана тагылат. Мунун жакасына көркөмдүк берүү салтка анча жатпайт. Жаканын түбүнөн ылдый, өңүрдү жээктей бадырайта сайма көчөттөрүнүн жана кийиздин «мүйүз», «нт куйрук», «бычак учу», «бармак боочу», «кыял» өңдүү оюмчийимдеринин элестүү элементтери кара күрөң, же көк жердикке ак өңдө берилсе, муну эки жагынан жарыш жээк чыгаруубуз жарашык ыйгарат.

«Кыздарын кызыл кийгизип,
Кызыл кымкап этегин,
Кыйгачтал жерге тийгизип»...

улуу эпосто кемсел ушундай сүрөттөлөт.

Шым — кең багелектүү сырт кийим. Мунун жердиги кездемеден да, териден да, таардан да болот. Ошондуктан, кездеме шым, тери шым, таар шым деп айтылат. Кой, эчки, теке, аркар, кулжа, жейрен өңдүү жандыктардын жана хай берендердин терисинен жаргак шым (кандагай), тери шым (чалбар) жасалган.

Жаргак шым жука жана жеңил болгондуктан жылуу мезгилдерде, улут оюндарында кийилген. Жаргак шымды тигүү үчүн эчкинин, мүмкүн болсо кийиктин, текенин, аркардын, жейрендин терисин чылгый чагында жүнүн бычак менен алып, маммага салат.

«Ашаткысын эрипбей,
Аярдык менен Каныкей,
Жез челекке жаткырып»

— деп «Манаста» айтылгандай, жеткире ашатып, ийне

келтиргенден кийин аны ышкын түп, же чүкүрү, же эңгилчек сыяктуу өсүмдүктөрдүн тамырынан, сабагынан жана кабыгынан алынган колдон жасалган боёктор менен боёп, көркүнө чыгарышкан. Анын багелеги тике жанынан нукум-сөөмдөй шара тилинип жасалат.

Бычылган шымдын бөлүктөрүнүн тигиштерине чыйратылган кебез жиптен каттай ыскыт (милге, жээк) кынап-тала коюлуп, тигиштери тиштетилип бүгүлөт. Ошондуктан «Кош кобулдап тиштеген, ичине булум иштеген» — деп эпосто сүрөттөлүшү кокусунан эмес.

Арийне, улуу «Манас» эпосундагы баяндоолорго караганда ургаачынын узу Каныкей кандагайды боёгуу үчүн атактуу боёкчу Шагылды Анжияндан алдырат. Алманбет баатырдын жары Арууке токсон кызды баш коштуруп, тогуз күнү тиштетип жатып кандагайды тиктирет. Каныкей Абыкени баш кылып, көзгө атаар мергенден алтымышта-йын ууга аткарып, андардын терисине зыян келтирбей, тоо текени жалаң чекеге аттырып, күндүн көзүн тийгизбей, кунтулуп катырбай, зор сандыкка салдырып, табы менен иштеткенин билебиз.

Жаргак шымдын бышык кездемеден эки элидей көбө коюлат. Шымдын багелегинин шара тигиленин эки жагына жана этегине көркөм оюм менен сайма көчөттөрү түшүрүлөт. Ал кооздуктар кездеме шым жана кемселге түшкөн көчөт-оюмдарга үндөшүп кетет. Андай саймалардын, жибин көбүнчө ботонун жүнүнөн ипичке ийрип, чыйрак чыйратып, чий менен челдеп, түрдүү ыраңга боёп, ийне сайма аркылуу жүзөгө ашыра турган. Мындай шымды **кештелүү шым** деп да айтат.

«Манаста» Көкөтөйдүн ашында калмактын алпы Жо-лойго күрөшкө түшүүгө балбан чыкпай коёт. Кыргыздар аябай намыстанып турганда Кошой карыя белсенип күрөшкө чыгат. Бирок, ага чак күрөшкө кийүүчү шым табылбайт. Акылман Каныкей күн мурунган эле шер Манаска атайын арнап тигип койгон чоң кандагайды Кошой карыяга кийгизет.

«Кийип Кошой алганы,
Көбөөлөрү көйкөлүп,
Кул жарашып калганы»...

— деп айтылат.

Тери шым (чалбар шым) ичи түктүү келет. Алар суук мезгилдерде кийилген. Анын жердиги көбүнчө кой-козунун терисинен болот. Аны адегенде ашатып алып, анан өңдөп (бордоп) туруп ага ышкын түп жабат. Ошол өңдөлгөн боюнча эле бычылат. Тигиштери көк, кара өңдө милтеленип,

анын багелегинин учу да адими кездемеден төрт-беш элидей көбөөлөнөт.

Таар шымдын жердиги, албетте, жүн болот. Бул көбүнчө төөнүн, койдун жүнүн текши, ичке ийрилип, жип чыйрак чыйратылып алынат. Буга курулган өрмөк башка таар буюмдарындай эле эндүү согулат. Атайын элдик фасонго салынып бычылат. Мунун тигиштерине кош каттала чыйратылган башка өңдөгү жиптен милте коюлат.

Кездеме шымдын жердиги чий баркут, трайке өңдүүлөрдөн болот. Жаштар кие турган шымдан шара тилик багелектерине жаргак шымдыкындай көбүнчө көк, кызыл, жашыл жиптер менен сайма көчөттөрүнүн жана көркөм оюмдарынын түрлөрү жарашыктуу түшүрүлөт.

Шымдардын ычкыр кашатына **ычкыр** (ич кур) өткөрүлөт. Анын жиби алты талдан башталып, жыйырма сегиз талга чейин жетет. Ар түрдүү өңдөгү жиптерден чалынгандыктан ал абдан кооз көрүнөт. Ычкыр көп тал жиптер менен чалынабы, же аз тал менен чалынабы, ал ийрилген жиптин жоон-ичкесине байланыштуу.

Ычкырды жөнөкөй чалуунун бир түрү мисалы, жүзөгө мындайча ашат. Буга жети илгек (манжалардын учтарына илгүүчү жиптин туюк учу) экиден эсептегенде он төрт тал болот да, аны чалууда эки кол тең аракеттенет. Демек, бир колдо үч илгек, экинчи колдо төрт илгек болот. Эми үч илгек бар колдун чыпалагы менен төрт илгеги бар колдогу жипти илет да, үч жип бар жакка өткөрүлүп кетет. Ошондо жиптер алмашып, чыпалактагы жип аты жокко, аты жоктогу жип сөөмөйгө, сөөмөйдөгү төртүнчү жип жиптин арасынан кайра алмашканда чыпалакка келет. Ычкыр согуу ушундай тартипте улана берет.

Ычкырдын эки учуна **палик** жасалып, түрдүү чачыланат. «Манас» эпосунда: «Ыраамандын ырчы уул, Ычкыры палик кырк муун» — деп сүрөттөлгөн.

Белдемчи — ургаачылардын белден ылдый тартынуучу кийими. Анын жердиги таз баркыт, чий баркыт, нооту, трайке, лампүк кездемелеринен болуп, этеги көйнөктөй жазы, жогору жагы белге тыкан кыпчаланып, ага кашат коюлуп, кийим эки учалуу тигилет.

Адегенде белдемчини бычып, сырткы тигишин өзүнчө тигип алат да, анан бор же түстүү карандаш менен түшүүчү көркөм көчөттү чиет. Бул буюмдун четине «кыял оюмун» үзүндүлөбөй, жазылыгы төрт элидей узун көчөт кылып жүрүзөт. Эгер ал «кыял» кызыл өң менен толсо, сырттан жашыл жипти айлантып, көчөттүн өңүн ачуу керек. Этек-көчөгүнүн эни сөөм — карыштан ашпоосу зарыл. Мын-

да көркөм буюм үчүн кызыл, жашыл, сары, ак жиптер сырдуу айкалышат.

Белдемчинин этегине, мурункудан жазы чийим түшүрүп, ага кызыл-сары өңдү айкалыштырып, анын ичи-сырты «ала мончоктолот». Анын жээктерине сайма көчөттөрү түшүп, ага кундуз, көрпө же аң терилери карматылат.

Тигилген буюмдун жердиги, тигилиши жана көркөмдүгү аны кийүүчүнүн жашына ылайыктанат. Мисалы, байбичелер кийүүчү белдемчи көбүнчө кебез, кийиз, жүн, жаңы же ара тууган козу-улактын өңдөлгөн терилери менен ичтелет. Ал эми жаштардыкы ашкере кооз болот.

«Кызыл, көк көчөт келтирип,

Кыпча белге кыналып,

Кыз бурак сенин белдемчин»...

деп сүрөттөлөт фольклордо.

Көпчүлүктүн назарын өзүнө бура турган бул аруу буюмдун бир нече түрлөрү, бар. Мунун бели төрт элидей келип, эки өңүрү, этек жээги нукумдай жазы сайма менен кооздолушу керек. Буга түшүрүлүүчү көркөм көчөттөр «кочкор мүйүз». Ал ич ара көл толкуну жана бутактуу дарак сыяктуу.

Белдемчинин көчөттөрүн саймалап түшүрүүдөн мурун, абалы эки тарабына кош жээк түшүрүлүп, ортосуна өзүнчө толкун сызыктагы саймалар берилет. Андан соң көчөт эндүүрөк кабыргаланып, балата бутактанып кетет. Белдемчиге да чепкен, кемсел, чыптама сыяктууларга түшүрүүчү сайманын көркөм көчөттөрү дал өзүндөй кайталанышы ыктымал. Бул буюмдун алардан айырмалуу жагдайы мында: сайма көчөттөрүн алдыңкы өңүргө эки эсе эндүү саюуга да болот.

Албетте, элдик мындай саймалуу кийимдер кийүүчү адамдардын жаш өзгөчөлүгүнө да тыгыз байланыштуу. Чепкен, кемсел, чыптама, белдемчи өңдүүлөргө жээктей толкун сайма түшүрүп туруп, аралына тегерек чекитче берилет. «Бадам оюмдун» өзүн эле сайып койгон учурлар да болот.

Белдемчинин негизги саймасынын жээгине «көзчө», «ийрек» сайып, үч-төрт элидей кундуз же ага тете терилерден бастырып, айырмалоо үчүн актан кичине кыйык көбөлөп, анан сөөмдөй (10—12 см) негизги сайма көчөттүн кызыл кыптан түшүрүп, аны сары менен жээктеп, кайра актан көбөөлөп, кайрадан жээгине «көзчө», «ийрек» сайса жарашып калат. Анын этегине бутактатып, өзүнчө көчөттүн бир бүтүмүн сары, кызыл түс аркылуу кыялдандтып, бадырайта

келтирсе да болот. Белдемчинин жердиги башка сырт кийимдеринен айырмаланбайт.

Баатырлардын жоо кийимдеринин бир бөлүгү катары алды жактан тартылып, жоокерчиликте казаттарга аттанда ички сактоо үчүн да белдемчи жасалган. Анын жердиги металлдан, каткан териден, катыра шырылган калын кийизден, катталган көн булгаарыдан болгон.

Белдемчинин сайма көчөттөрүн жалаң шуру бастыруу аркылуу жүзөгө ашырууга болот. Мында буюмдун өңүрүнүн майда шурулары төрт бурч «тумарча» болсо, этек-жеңдеринде тизилген шурулар «омуртка» өңдүү көчөттөрдөн турат. Белдемчини тартынууда анын анча оор сезилбейт үчүн шуру менен түшкөн көчөттөр анча жыш көрүнбөйт. Белдемчинин кашаты төрт-беш элидей жазы болсо, адагга, ал толчуланат, ал эми эни тайкы жасалса, боо тагылат.

Анын боосу да ич курдай көбүнчө кызыл, жашыл, көк, ак өңдүү түрдүү түстөр менен чалынып эшилет да, учу папиктелип чачыланат.

Белдемчини шурулап кооздоо жердикке жана анын өңүнө тыгыз байланыштуу. Азыр уздар белдемчинин баркуттан жасап жатышат.

Адаггагыдай, кундуз жана башка аң терилери менен көбөөлөп туруп, анын четине саймадан бир сыйрадан «жээк» түшүрүп алуу керек. Эми көркөм көчөткө кош «жээк» жарыш сайылат. Ал көчөттүн элементтери жагалмай канаттанып, жалпы көрүнүшү тарам-тарам болуп, учтары сүзүшкөн экинчи кабырга көчөт менен айкалышат. Бул кооздуктарды кайрадан бир сайым «жээк» бөлүп турат. Белдемчинин буюмдун этегиндеги ортолук көчөгүн айырмалап, анын ажарын ачуу үчүн актан «чычкан изи», же «тап» түшүрүп, анан «жагалмай канат» көчөгү кайрадан берилүүсү керек.

Аң терилеринен кош жээк бастырып, анын ортосундагы сөөмнүкүмдай боштукка түшкөн көркөм көчөттөр анча коюланбай, «кыял» сымал же «бадамча» кейиптенип берилсе, албетте, буюмдун ажары ачылат. Мындай көркөм көчөттөрдү белдемчинин кашатына да берүүгө болот.

«Белдемчи таккан белине,
Пейили жаккан элине»

— дегендей, ал көйнөктүн сыртынан тартылат да, чыптама менен бир бүтүмдү түзгөндөй болуп турат.

Белдемчи текчедө, кереге башына же төр ала баканына

илинет. Үйдүн ички жалпы жасалгасы үчүн башка кийим-кечектердей эле мунун да мааниси аз эмес.

Чыптама — кыз-келиндерибиз кош этек көйнөк менен жуп кие турган, ичтелип же жалаңкат тигилген жеңсиз кыска кийим. Кыргыз жергесинин ар кайсы аймактарында ар башка — **чермей**, **өпкө тон**, **кармооч** деп аталат. Чыптама денеге кыналтып чак тигилет. Ал кош этек көйнөктөр менен кийгенде гана көркүнө чыгат. Чыптап тургандай баамдалат. Көгүчкөн төш чытырап, бели кыпчаланып, чыптама этеги жамбашты жая кенделелип кетет. Көйнөктүн кош этектери көлбүп, кыз кылактап басып, ал өзүнчө ак куудай болуп көрүнөт.

Кооз саймаланып, же көбөлөнүп, тигилген чыптамалар көбүнчө чий баркыт, тазбаркыт, тукаба, трайке өңдүүлөрдөн тигилет. Аны кош этек көйнөк менен өздүк-көркөм чыдамачылыктын катышуучулары, артисттер, жаштарыбыз улуттук сый (салт) кийим катары кийип жүрүшөт.

Чыптамага сайма көчөттөрү үчүн «бадам», «ит куйрук» сыяктуу оюм-түрлөр берилип, анын тегерегине «суу» жүргүзүлөт. Түрдөн-түр чыгара, бири-бирине чиркешкендей кылып «бармак боочу», «сыңар мүйүз» өңдөнгөн, же тим эле улаштыра бутактанып кеткен көркөм көчөттөр «суусуз», «ала мончоксуз» деле сайылышы ыктымал. Жалпы алганда чыптамага да чепкенге, кемселге түшкөн көчөт оюмдардын негизин жана эни сакталат.

Эгер кийимдин жердиги көк кездемеден турса, ага түшкөн көчөттөрдүн өңү кызыл менен жашылдан сайылса, түстөрдүн мындай айкалышы буюмду бөтөнчө ажарлантат да кездемени кубултуп турат.

«Кокту, кокту, кокту бел
Коктулай соккон шамал жел.
Короолош жүрүп билбепмин,
Кош этек кийген бураң бел»

— деп айткандай.

Кош этек көйнөк — кыргыздын кыз-келиндери кийишкен элдик кийимдердин бир түрү. Ал төтөн ак, сары, көк жибектен тигилет. Бычылган көйнөктүн жакасынын кылда учу бүйүрмөлөнөт, төшү туюк тигилип, топчусу артына калдырылат.

Белине чак чыпталган кош этек көйнөктүн этегинин учу жарым элидей кайрыла тигилет. Жазылыгы беш элидей бүйүрмөлөнгөн бул көйнөктүн эки жеңи басса-турса желпилдел, жарашыктуу көрүнөт. Мурда кош этек көйнөк-

түн этек-жендерин кызыл-тазыл кылып кооздоого айрыкча көңүл коюлган.

Бүгүн Кыргыз ССР театр ишмерлеринин чыгармачылыгынын өнөрканасынан республиканын маданий мекемелеринин атайын тапшырмалары боюнча кош этек көйнөктөр чыптамасы менен тигилүүдө. Анда улуттук азем көйнөктү бычып-тигүүнүн элдик жол-жоболору ойдогудай сакталган.

Күндөлүк турмушта колдонулушуна жараша жүндүү териден, жаргактан, булгаарыдан, таардан, түймөдөн, калың ноотудан туюк же салаа чыгарылып жасалган колго кийилүүчү кийим мээлей (кол кап) деп аталат. Мээлей кебез, тыбыт, жибек жиптеринен эки, үч, беш салаа чыгарылып да согулат. Ал суукта кийилет, кээде сулуудук үчүн да урунулат.

Кыз-келиндердин кол кабына «кыял», «гүл», «такта», «мүйүз» сыяктуу кооз сайма көчөттөрү ар түрдүү өңдө түшөт.

«Жакшы ургаачы — эр көркү». «Эл аралаган эркектин үстү-башы көрктүү, жакасы таза көрүнсүн». «Жакшы аял кир жууса, айылы менен агартат. Жаман аял кир жууса, өз башын элген агартат» — деген накыл сөздү элибиз эзелтен бери карата акыл-кеңеш катары туюп келүүдө. Албетте, тазалык, иреттүүлүк, көрктүүлүк — бул үчөө аялзаада-сынын энчисине басылган. Ошондуктан, «Аял жакшы эр жакшы...» деген макал турмуш чындыгынан калпып алынган.

Эне көрүп тон бычкандардын бири — Турсун Кыдырова байбиче элдик көркөм кол өнөрчүлөрдүн кароо-конкурсунда ийгиликтүү катышууда. Ал узчулуктун сырдуу учугун дайыма саптоодо. Албетте, мындай көркөмдүккө умтулуунун өзүнчө башаты бар. Анда ата-эненин таасири зор.

Атасы Кыдыр санжырачы болгон, бир чеге адамды күтүлбөгөн жерден күлдүргөн куудул да эле. Чер жазган ко-музчу да болгон.

Турсундун энеси Бүбү өз чөйрөсүндө узчулуктун нускасын түзгөн чебер аталат. Анын кармаган буюмдарынын үлгүлөрү көркөмдүгү жактан башкалардан бөтөнчө айырмаланып, колдон-колго өтүп, узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына тараган. Ошентип, бирөөлөргө үлгү берүү, буюмду чыгармачылыкта кармоо, кыз-кыркындарды ага үндөө, айтылуу уздун өнөрүн улоо — бул узчулуктун мектебинин негизги шарттары. Уз Ысык-Көлдүн Чырпыкты айылынан. Бүбү эненин атасы Чөкө-зергер күңгөй-тескей Ала-Тоосун жердеген журтчулуктун төл устасы аталат.

Ошондой таланттардын үй-бүлөсүнөн чыккан Турсун уз энесинин «иштүү өнөрүн» алып, бүгүнкү күндө да элдик кийим-кечектерди жасоодо.

«Ар бир чебер чыгармачылыгынын кудуретине жараша муну ойдогудай өзгөртө алышат, — дейт уз, — маселен, кыз-келиндер кийүүгө өтө көрктүү кийим — кемселди биз «Беш бел» деп да атайбыз. Себеби, этеги төгүлүп, бели кыналып турат. Мындай беш жеринен кыналып, этеги жайылып турган кийим тизеден беш эли узун болот. Кийүүчүнүн жаш өзгөчөлүктөрүнө карай сайма көчөттөрү түшүрүлөт».

Мунун байбичелерге куп жарашкан үлгүлөрүн да уз өзүндүн алтын колуна сарысаптап жаратат. Кийимдин жердигине карай ага берилүүчү кооздуктар аныкталат. Эгер буюмдун жердиги кара, күрөң өңдөрдөн турса, анын өңү-рүнө түшүүчү көчөт үчүн ак менен кызылдан «суу» салып, мунун ортосуна уз жашыл түстү чуркатат. Ошондо «суу» түшүрүлүп жаткан көркөм көчөттөрдүн араларын ачып, ажарына чыгарып турат. Анан сары өң аркылуу «чабалакей канат» сымал көчөттү берип, андан кийин анын учуна көк жана кызылдан «суу» жүргүзүлөт.

Арийне, белдемчи — көпчүлүк учурда, төрөп-түшкөндөн кийин белдем төмөн тартылуучу аялдардын сырткы кийими. Белдемчини илгертен эле, келиндин өз энеси кызынын «жээн көрдү» тоюнда тартуулаган.

Ошондой эле ал, биринчиден, көчмөн кыргыз аялдары үчүн белин бекем буудуруп, жылуулукту, тазалыкты жана ден соолукту сактоочу кийим болсо, той-тамашага кооздукка тартынышчу. Ошол себептен, аны саймалап, этегине суусар, кундуздун терилеринен жээк кармап кооздошкон.

Белдемчи тартынуу Кыргызстанда улуттук оюу-чийүү-лөрдү, саймаларды машина менен саюу колго алынган кезде, улуттук кийимдерди тигүү иши жолго кеңири коюлган кезде кайрадан жандана баштады. Биз жогоруда сөз кылган Турсун уз белдемчинин саймасын түрдөнгүп да жиберет. Ал анын жердигин сары күрөң баркуттан тандайт. Ага жашыл түстөгү түшүрүлгөн сайма талаптагыдай жупташат. Ошон үчүн жашыл жиптен эки жолу «суу» салып, ага актан «йрек» берилет, анан «куш канат» сайылат, же «секиртме» («сырке төктү») түшөт.

Белдемчиге сайылган көркөм көчөттөрдүн жалпы эни уздун болжолунда беш элидей (7—8 см) келип, анын четине бир-эки элидей кундуз кармаатуу ылайыктуу. Бул учурда жашылдан сайылган «кош мүйүз» оюмунун элементти жалпы кооздукту өзүнө оодарып турат.

Уз жасап жаткан белдемчисинин жээгине «милге» коёт,

мунун боосу чалма болот. Топчу бүчүлөө үчүн кездемени тешкенде, албетте, кийим бузулат. Ага барбас үчүн кемдуна үч жерине, белдемчинин бир жерине топчулук орчоктолот.

Белдемчинин **бешманты** да болот. Ал туяк жакалуу, тегерек жакалуу болот. Женнин учуна гана көркөм көчөтөрү сайылат.

«Алмадай башка ашпурттай калпак» — деп, ал балдар үчүн баш кийим жасайт.

Койдун терисинен, түгүн ичине каратып, тигилген чолок **бешмантча-тон**. Көбүнчө мындай тонду тышта дайыма суукта жүргөн адамдар кийет. Ал тон өпкөнү жылуу кармайт. Өпкө-тон азыр эл ичине кеңири таралган. Айрыкча, өпкө-тонду аялдар кие турган болушту.

Көчмөн турмуш, боз үйдө кыштоо тиричилиги өкүм сүргөн мезгилде аялдар өпкө-боорун, белин жылуу кармай турган белдемчини кийишкен. Кашатына жазылыгы карыштай кийиз коюп, атка мингенде тизени жаап тура тургандай кылып этегин өтө кеңири бычып чеке-белин жээктей саймалап, көбүнчө тукабадан же баркыттан тигер эле, — дейт атактуу тилчи, профессор Хусейн Карасаев, — Колунда барлар жээгине кундуз кармачу. Белдемчи ороноп, белин кынай тартып байлап койгондо, аялзатын сынына да чыгарчу жана өпкө-боорду жылуу да алып жүргөн («Ала-Тоо» журналы № 4, 1984-ж.) Адамдар урунган кийим-кечелердин ар кыл функциялары, аларда билүү жана туутуу маданияты тууралуу айрым адамдардын пикирлерине көңүл бөлөлү. «Кийим-кече менен жүрүм-турумдун ортосунда кандайдыр бир байланыш болот, кийим да кандайдыр бир деңгээлде биздин жүрүм-турумуубузда чоң роль ойнойт, — дейт Закира Качкынова. — Көчөгө кийилчү кийимдер, бир жагынан, адамды өзүн токтоо же, тескерисинче, шайыр кармоого, көңүлү көтөрүңкү болууга сүймөктөй тургандыгы белгилүү. Мисалы, көшүлгөн узун көйнөк кийген аялдын басыгы кадимкидей өзгөрүлүп, кыймылы на-зиктене түшөт».

Кийим аркылуу бирөөгө жагууга, көпчүлүктөн бөтөнчөлөнүп көрүнүүгө, өзүнө адамдардын сыйлоо сезимин козгоого аракеттендирет. Мына ушул сыяктуу кийимдин адамга, анын сырткы турпатына, айлана-төгерегиндегилерге, тескерисинче, адамдык жүрүм-туруму кийимге кандай таасир тийгизээрин да байкоого болот.

Кийимине карап, албетте, адамдын эстетикалык табитинин жана маданиятынын канчалык деңгээлде экендигин

дароо билүүгө болот. Кээ бирөөлөр маданияттуу, элегант-туу көрүнүү үчүн модалуу, кымбат баадагы кийим кийсе эле жетиштүү деп, натура ойлошот. Маданияттуулукка, элеганттуу көрүнүүдө кийимден башка, адамдын баскан-турганы, өзүн эл алдында кармоо, сүйлөө манерасы, б. а. адеп, ыйман маданияты да чоң мааниге ээ.

Өз турпатын, боюн карап, кастарлап алып жүргөн аял гана өзүнө жарашыктуу кийимди тандай алат жана адеп сактап жүрө алат. Маданияттуулук, адептүүлүк бардык жерде бирдей сакталганы бул жогорку маданияттуулуктун белгиси экендигин көңүлгө туткан жакшы («Кыргызстан Аялдары» журналынын 1987-ж. №2 сандагы «Кийим жана адеп» деген макаланы караңыз).

Көрүнүктүү чеберлердин элдик кийим-кечектерди бычып-тигүүдөгү айрым бөтөнчөлүктөрүнө токтоло кетели. Алардын бири Бейшеналиева Зууракан (Фрунзе шаары) кичине чактарынан баштап кийим тигүү уздугуна атайы-лап үндөктөлөт. «Адегенде атамдын тебетей, топуларыны бычууга көнүктүм, — дейт ал. Ошондо мен 7—8 класстарда окусам керек. Анан кемсел, ичик өйдүү сырт кийимдерди кармоого өтүм».

Кийин 1979-жылы «Кыял» элдик көркөм кол-өнөрчүлүк Бирикмесине «Үйдөн уздануучу чебер» болуп орноштурм. «Кыялда» иштешиме ошол жаш чактагы бычып-тигүүчүлүк жөндөмү себепкер болду. Жай мезгили үчүн эркектерге: көйнөк, жеңи бар желетки, кемсел, жалаңкат чепкен, кышкысына ичик, ал эми аялдарга көйнөк, чыптама, кемсел, бешмант, чепкен, ичик тигүүгө адистештим. Мында аялдар үчүн: түлкү ичик, көрпө ичик, анан курама (буч-как) ичиктерди тигүү кыйын татаал келет.

Кемсел тигүүдө «беш белди» көбүрөөк кармайм. Анткени, ага чөнтөк салынат. Беш бел — колтуктан чөнтөктүн оозуна чейин кынала тигилген тигиштер. Чөнтөк болсо түз салынат.

Кийимдин топчулуктары ичилик менен жасалат. Ичилик — ичинен ичтөө, ичинен тордоо деген түшүнүктү берет. Кемселдин этеги кенен, бели денеге кыналып турушу абзел. Тактап айтканда, кемсел эки жеңден, жакадан, үч бойдон турат. Үч бой — эки бөйрөмчөдөн, бир учадан турат. Мында үч бойду бириктирип тигип, жака салып, анан жеңдери орнотулуп, чөнтөк баштыкчалары бекитилет. Таңап коюу — белге ылайыктап оё кесип, курсактуу болсо, оюлган жерге «кийринди» киргизип, кымча бел болсо, оюкту бүйрө тигүү дегейдик. Ансыз кийим бойго чак болбой калат.

Кемсел ичи көбөө менен кошулуп, үч бойго биригип ту-
рат. Буга кээде жукараак ийин коюла калып жүрөт.
Ал эми ичик тигүүдө «беш бел» болбойт. Эт-гин жайыл-
та кенен алып, түз бычам.

Ар нерсе бир беткей, жөнөкөйлүгү аркылуу көркөм кө-
рүнөт. Мисалы, түлкү ичиктин жакасы түлкүдөн болот.
Көрпө ичиктин жакасы көрпөдөн эле салынганы он. Эгер
аң жана кой-эчки, козу-улактын терилеринин өөн-бучкак-
тарынан куралган курак ичик жасасак, анын жакасы көр-
пөдөн эле болот. Жакалык көрпөнүн карадан болушу сырт
кийимдердин көркүн ачат.

Элибизде ичик тууралуу:

«Түрмө жака түлкү ичик

Тигиши мыкты уз эле,

Кайырма жака кара ичик,

Кайыгы мыкты уз эле»

— деген аңыз айтылып келатат.

Жака ичиктин көлөмүнө жараша жазы болот. Алсак,
аялдардын орто ичинин (48—50-өлчөмдөгү) жакасынын
жазылыгы болжолдо сөзм, узуну беш карыштай болот.

Ички тыштоодо ичи-тышын өзүнчө тигип алам да,
алардын үч буюн өз ара бириктирем. Анда сыртын өзүнчө
«көбөөлөп», тери менен кездеме бириктирилет. Ичикке
ийин-кеп коюлбайт. Ичиктин тышы тери менен бирикти-
рилгенден кийин жака салынат. Аялдар ичинин тышына
баркут, кыжымы, эркектердин ичигине жүн кездеме, трай-
ке мүнөздүү келет.

Мында Нарын аймагындагы уздар жасаган ичиктердин
бөтөнчөлүктөрү бар.

Биринчиден, жакасы жагынан айырмаланат. Анда көр-
пө менен кундуз эриш-аркак бастырылат да, бир аз жазы-
раак жасалат.

Экинчиден, ичиктин этеги куучубай, кенен алынат.

Үчүнчүдөн, алар ичиктик сыртты тандай билишет. Ай-
рым жерлерде эркектер ичигине чийбаркут, жашыл —
көк кыжымылардан тыштап да жүрүшөт. Мындай көрү-
нүш тебетей тышта да баамдалат. Тактап айтканда, жер-
диги жакшы болсо, кийимдин өзгөчөлүктөрүн өзү эле баян-
дап турат. Жең менен жака ойдогудай орнотулса, кийим
көрктүү көрүнөт» — дейт.

Зууракан да тебетей жасайт. «Мен көрпө тебетейдин
тышын шырып да, шырыбай да жасай алам. Суусар тебе-
тей шырылбай, эндей жасалганы жөндүү болот. Ал эми
түлкү тебетейди шырып да, шырыбай да тигип жүрөмүн.

Тебетейдин кырбуусу бурчтуу чыкса, бөрктүү жана көркө-
түү көрүнөт. Тебетей кыргагы (көрпөсү) жазыраак болго-
ну он. Кийимдин төрт бурчу көрүнүп турушу керек. Ошондо
телек тебетей болбой, бөрктүү келип, буюмдун жекече жү-
зү ачылат.

Баш кийимди тигүүдө жаш өзгөчөлүктөрү эске алынат.
Тактап айтканда, тебетейдин төбөсүн шырып тигүү жаш-
тарга таандык. Ал эми шырыбай тигүү улгайгандарга ыла-
йык. Деле көрпө тебетей шырылмайын көркүнө чыкпайт.

Кутмандуу каряларыбыз казанбак тебетей кийишкен.
Ал саксак көрпөдөн жасалат да, төбөсү шырылбайт. Мын-
да мен тебетейдин төрт талаасын мурун тигип алам да,
анан көрпөсү куралып тигилип, экөө биригет. Көрпөнү
каптаарда тебетейдин кыргагына жүн салынат. Кебез
оорураак сезилет.

Мен топу да жасайм. Ал да шырылып жасалат. Жер-
диги кыйгач бычылып, анын өлчөмүн болжол, төбөсүн
өзүнчө тегерек оюп алыш керек. Мунун жердигин тик ке-
сип жасаса, аны канчалык жөмөсөң да жарашыгы болбой
калат. Ичи менен сыртын бириктире тигип, ичине кичине
кебез жалатып, кырка-жээги кыйгач шырылат. Анын төбө-
сү өзүнчө шырылып, жээги биригет.

Ич тигиштери билинбес үчүн материалды кыйгач алып,
кыйык коюп, кыйып коюш керек. Мында кара баркут, кы-
жымы топуга жарашыктуу жердиги боло алат. Анткени,
аны улгайгандар кийишет.

Айрым аймактарда жашыл, көк, сары, күрөң кездеме-
лерден топу тигип жүрүшөт. Чынында чекирейип, адамдын
жүзүнө башкача жарашык бербей, келишими көрүнбөй
калат. Менин оюмча Москва шаарында өткөрүлгөн жаш-
тардын жана студенттердин бүткүл дүйнөлүк «Олимпиа-
да-80» деген форумга даярдык көрүүдө да Кыргыз ССР
театрлар Коомунун чеберлеринин уздануу аракеттери бө-
төнчө бааланат. Алардын бычып тиккен үлгүлөрү эл чарба-
сынын жетишкендиктеринин бүткүл союздук көргөзмөлө-
рүнүн диплому, медалдары менен да белгиленди».

БУТ КИЙИМДЕР

Жаштар жана улгайгандар үчүн кийимдердин жана
бут кийимдердин түркүмүн кеңейтүү тууралуу камкордук
кубантпай койбойт. Мында улгайган адамдардын кийим-
дерине көркөм оюм-көчөт түшүрүүнүн анча эле зарылчы-

лыгы болбойт. «Кыздын көзү кызылда» — дегендей, антип көркөм сайма көчөттөрүн көз уялткандай кызыл-тазыл-дантип жиберүүбүз жаштарга таандык.

Кийим кечектерибиз жарашыктуу болуп, ошону менен бирге бири-биринен айырмаланып туруусу керек. Мына ушундай ойлордон улам биз кийимдердин эң эски үлгүлөрүн жаратуу жана унутулган түрүн кайрадан калыбына келтирүүбүз керек. Албетте, бул үчүн тукаба, чийбаркут, жибек, тазбаркут, трайке, сатин арбын болууга тийиш.

СССРдин экономикалык жана социалдык өнүгүшүнүн негизги багыттарында «бут кийимдердин ассортименти жакшыртылсын» — деген. Чынында элдик бут кийимдерибиз жөнүндө азыркы жаштарыбыздын түшүнүгү тумтак. Маасыны билбишет. «Көк жеке» деген эмне экенин кайдан билмек. Бул эпостордо гана айтылат.

Көркөм кол өнөрчүлүк бирикмелеринен, Кыргыз ССР театрлар коомунун өндүрүштүк өнөрканасынан жана өнөр жай, турмуш-тиричилик комбинаттарынан кез-кез чыгарылып жаткан улуттук кийим-кечектердин жердиги менен жасалгасы керектөөчүлөрдү жана сатып алуучуларды аңчалык алымсындыра албайт.

Жаштарыбыз сыймык менен кийип жүрү турган, жарашыктуу саймалардын мыкты үлгүлөрү бар, кийиз оюмдарынын элементтери айкалышкан кийим-кечектердин чыгарылышын мындан ары өркүндөтүү зарыл.

Бул талаптарды ойдогудай жүзөгө ашыруу үчүн биздин өнүгүүбүздүн Негизги багыттарында айкын белгиленген. Анда: «эмгектин үйдө иштөө формалары кеңири колдонулсун» — дейт. Демек, элдик чеберлерди учурдун талабына жооп бере тургандай кооз үлгүлөр жана материалдар менен камсыз кылып, алардан даяр буюмдарды алууну жүзөгө ашыруубуз керек. Ошондо гана үйдө уздануучу жана узануучу уздар менен усталардын тармагы кеңейип, элдик чеберчиликти өркүндөтүү иши талаптагыдай жолго коюлса, ал элге керектүү товардык-буюмдук мааниге ээ болот. Демек, жергебиздин бай табиятын, анын миң түркүн ыраң-түсүн символдоштурган, элибиздин чалкыган пейлини, калкыбызга таандык болгон тарыхый бөтөнчөлүктөрүн мына ушул элдик буюмдардан даана көрө да, тутуя да, сезе да алабыз. Буларды жаратуучу ышкылуу усталар менен уздар уюткулуу жергебизден көп эле табылат. Алар азыр да колдорунун табын суутпай бычмачылык-тикмечлик кылышат.

Бут кийимдердин жердиги тери болуп саналат. Аны колдо иштетүүнүн бир түрү — малмага салуу. Кайыш, кол

булгаары жасоо үчүн бодо малдын, кийиктин, кээде майда жандыктын териси да малмага салынган.

Тери челденет, туздун, айрандын, жарманын, ундун же улапактын аралашмасы чоң челекке куюлуп, тери ага салынып, күн алыс аралаштырылып турулган. Тери ашаткысы боюна тарткандан кийин (5—7 күн) алынган. Андан аркысы аны ийлөө керек. Ийлөөнүн эки түрү бар: майда жандык, аң жана кайберен терилери кол учунан эле ийлөнгөн. Бодонун, бугу-маралдын терилери атайын талкууга салынган. Терини ийлөө менен көк-кайыш, көк-булгаары пайда болот.

Бут кийимдердин негизги жердиги күдөрү — кол булгаары. Бул кадимки булгаарыдан эле ийленип, боёкко салынгандан кийин анын ички челдүү бетин түрпү миздүү таракча менен кайчылаш утур-тетир сүргүлөйт. Мындан кадимки баркут сымал жыш түкчө пайда болуп, андан сый бут кийимдер, мээлей, намиян сыяктуулар жасалган. Күдөрү ары көрктүү, абдан бышык болот, тез оңбойт, суу өтпөйт.

Ултаруу болсо — өгүк, маасы, кепич, мөкү, кете, чарык өңдүү элдик бут кийимдерине узануу процесси.

Өгүк — сый бут кийими. «Манас» жана «Семетей» эпосторунда көк жеке, жекесан, улуке, накепи, кырмызы маасы деген бут кийимдердин аттары көп кездешет. Ошондой эле алардын кандай шарттарда жана максатта кийилгендиги кеңири айтылат. Булардын ичинен эң баалуусу жана аземдүүсү көк жеке өтүгү.

К. К. Юдахиндин сөздүгүндө «эркектердин кымбат баалуу бут кийими, аны бир гана эл башкаруучулар кийген. Кээде бийик такасы көңдөй жасалып, жылаажын салынып коюлган» — деп түшүндүрмө берилет. Ал эми эпосто «көк жеке» өгүк:

«Кош оймолуу, көк жалдуу,

Булгаары өгүк, мис таман.

Өкчөсү карыш «көк жеке»

Оймо така ичинде

Алттыдан кылган жылаажын.

Кош конгуроо жеке сан,

Козголсо үнү шыңгырап»

— деп сыпатталат. Жасалгалуу өгүктөр дегеле кийимдерди алтын, күмүш чөгөрүп кооздоо ыкмасы II—VI кылымдарда Борбордук жана Орто Азия, Жакынкы Чыгыш аймактарында жашаган көчмөн элдеринде айрыкча таралганы тараптан маалым.

Көчмөндүү турмушта ат жалында күн өткөргөн элибиздин тынымсыз көчтөрүнө коңгуроо тагылган төө жетектел, күмүш жабыктуу ат минип, ала тамак көшүлө, чачпактардын шаңгыраган үнүнө үн коштуруп жыбылжыган жылжындуу «көк жеке» өтүк, намеркен маасы кийишкен кыз-келиндер өздөрү жашаган айылдын көркү болушкан. Ушул келтирилген азын-оолак материалдарга таянып, байыркы элдердин бут кийимдери боюнча биз төмөнкүдөй жыйынтыкка келебиз. «Көк жеке» деп аты калып өзү унутулган, бул өтүк кара малдын терисинен иштетилген булгаарыдан жасалып, бүтүндөй кайыш менен тигилген.

Атка минип, түшкөнгө ыңгайлуу болуш үчүн тумшугу учтуураак келип, жогору карай азыраак кайкалап турган. Таманын жана апкытын кабатталган кайыш менен калындагы, өкчөсүн бийик жасап, алдыңкы бетиндеги атайын жасалган оюкка же кончуна коңгуроо тагылган. Ошондой эле узун келип, тизени жаап турган. Ал эми кончтун артыкы жагы кыйгач кесилип, ат үстүндө жүрүүгө, отуруп турууга ылайыкташтырылган.

Өтүктүн мындай көрүнүшү 1978-жылы Чүй өрөөнүндө X—XI кылымдарда гүлдөп өнүккөн байыркы Невекент шаарынын калдыктарын казганда табылган. Табыт үчүн атайын жасалган «ассуаринин» сыртына тартылган адамдын кийген кийминен даана байкалат. Эмгекчил элдин бир кездердеги кол өнөрүнөн, чексиз талантынан жаралган ажайып кооздуктагы элдик байыркы кийимдерди өткөндүн ыйык белеги, ата-бабадан келаткан сүйкүмдүү көрк катары кийинки муундар үчүн мураска тартуулоо, биздин милдетибиз.

Ошондуктан, айрым бир баалуу элдик чыгармачылыкты изилдеп, окуп, үйрөнүү менен бирге, аларды өз калыбына келтирип, эл керектөөсүнө кайрып берүү — учурубуздагы зарыл талаптарынын бири. Бул ишке партиябыз менен өкмөтүбүз дагы айрыкча камкордук кылып, элдик чыгармачылыктын көп түрдүү жактарын өркүндөтүүдө көп иштерди бүткөрүүдө. Жардам берүүдө. Мунун ачык күбөсү катары жакында болуп өткөн көргөзмөнү көргөндөн кийин «эл ичи — өнөр кенчи» деп бекеринен айтылбагандыгына ак дилдинден ишенесин.

Маасы — өкчөсү жок, чулгоо оролуп кепич менен кийилүүчү кончтуу жеңил бут кийим. Мунун жасалышына, жердигине карай намеркен маасы, хром маасы деген түрлөрү бар. Алар оң жана сол бутка ылайыкталып, айырмалуу (эки жактуу) жана эки бутка бирдей (бир жактуу) тигилген.

Чеберлер кол булгаарыдан кашыктай сыйда мыкты маасыларды ултарып, ага чийме сымбос түшүрүүчү. Бул бут кийим эркектердин маасысы, ургаачылардын маасысы болуп экиге бөлүнөт.

Жигиттердин жана кыз-келиндердин кийген маасыларынын кончунун алдыңкы бети чийме сынпостолгон. Андай элдик мүнөзгө эгедер көркөмдүктөр өтүк, жагдан, чыны кап, көөкөр, кичим (жердик), ээр өңдүү кен жана булгаары буюмдарына түшкөн кооздуктарга өтө үндөшүп турган. Буга наар (чийме сынпостун бир түрү) берүүдө чеберлер «мүйүз», «кыял» сыяктуу элдик оюмдардын элементтерин учтантып, ойкуштантып таштоочу.

Кийинчерээк маасы жандыктын терилеринен иштетилген. Булгаарыдан тигиле баштады. Жердик жука болгондуктан, ага өсүмдүктөрдүн сабактарын, бак-дарактардын, мөмө-жемиштеринин бутактарын жана жылдызчаланган сайма көчөттөрүн бир өңдө келтирүүдө.

Ошондой эле башка өңдөгү булгаарыдан оюм чыгарып, аны маасынын маңдай бетине жабыштыруу же коюп тигүү аркылуу ага кооздук берилүүдө.

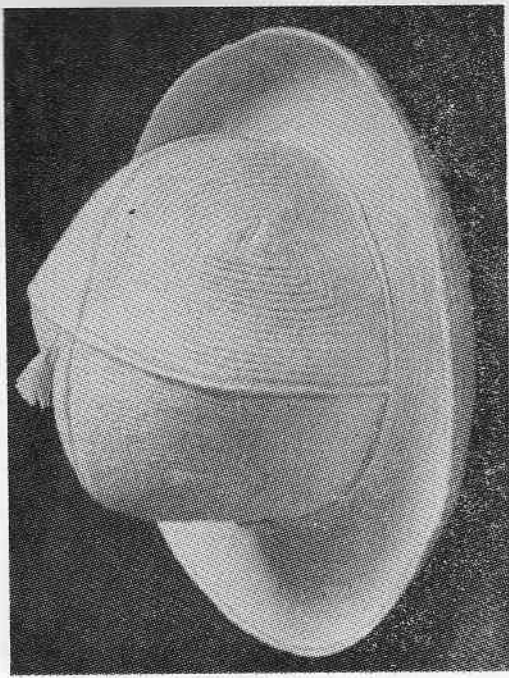
Азыр өнөр жайдык негизде көп нускада чыгарылып жаткан бул бут кийимге көркөм көчөттөр атайын сайма сая турган машинасы менен түшүрүлүп, дүкөндөргө такай чыгарылууда.

Кепич — кол булгаарыдан ултарылган бүчүсүз, боосуз бут кийим. Маасынын сыртынан кийилгендиктен башы ичтелет да, четтери тарамыш менен кайылат. Бут кийимдерди ултаруу, үй буюмдарын тигүү үчүн малдын, көбүнчө, жылкынын жибек тарамышынан колдо чыйратылган жип керек. Жаңы союлган малдын тарамышы кургагандан кийин эки жыгачтын ортосуна салынып, жанчып жумшартылат да, бирден таралат, тигилүүчү буюмга жараша жоон же ичке чыйратылат, эшилет.

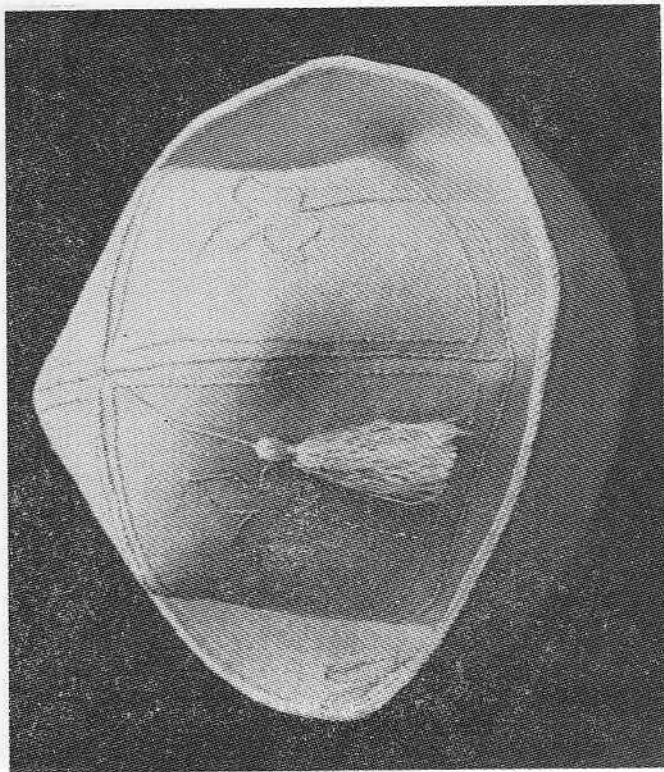
Кээде буюмду тигүүдө тарамышка төөнүн чуудасы кошулат. Апкыты катуу болсун үчүн арасына жука жыгач салынган. Таманы анча бийик эмес өкчөсү жыгач мык менен ич таманга бекитилет. Өтүкчүлөр кепич жеңил болсун үчүн такасынын ичин көндөй кылып да ултарышкан. Жигиттердин жана кыз-келиндердин кепичтери шири буюмдары сыяктуу ар кандай оюм-чийимдер менен кооздолгон. Кепич өтө бышык бут кийим болуп саналат.

Методикалык жардам иретинде чыгып жаткан «Кыргыздын улуттук кийимдери» аттуу бул китепчени сунуш кылууда: Алдаярбекова Сара, Көпеева Рыскан (Ат-Башы району), Баймоңолова Абысайнап (Нарын шаары), Абдракма-

нова Бурул, Муслимова Зайнагул (Кочкор району), Үркүн-баева Калбу (Алай району), Айжигитова Тажы (Баткен району), Жумабекова Коён (Кемин району), Карачова Батый (Кант району), Шаршенова Мунара, Ибраева Айнаш, Исмамбетова Ракия, Эгембердиева Айна (Фрунзе шаары) сыяктуу көрүнүктүү уздардын жекече уздануу ыкмалары пайдаланылды.

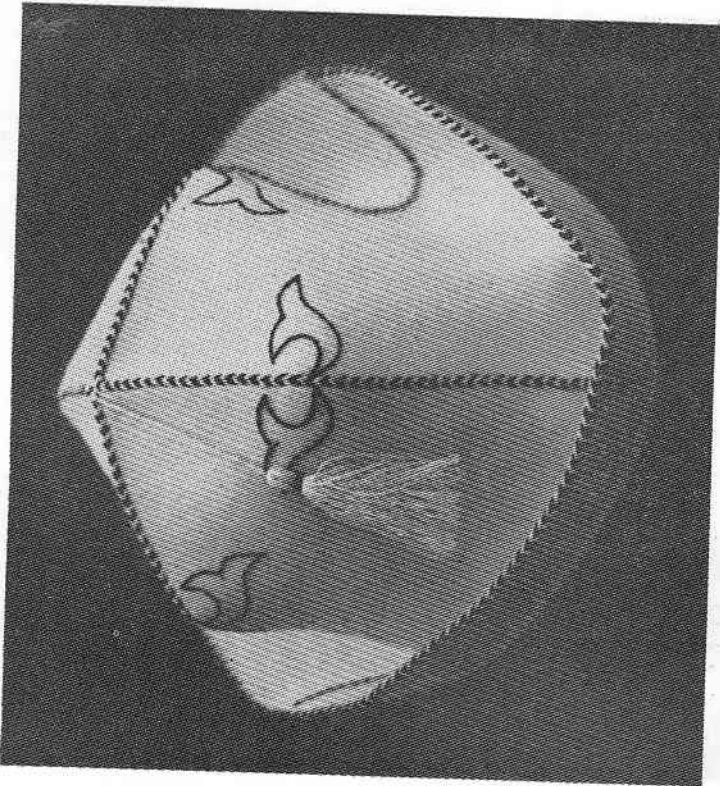
Ак калпак.

Кыз калпак.

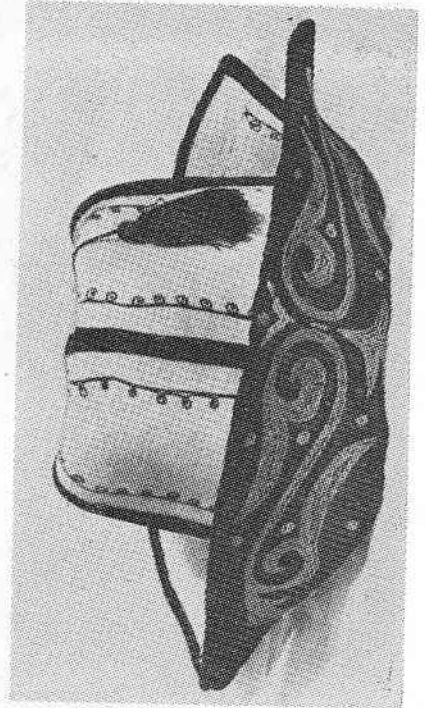

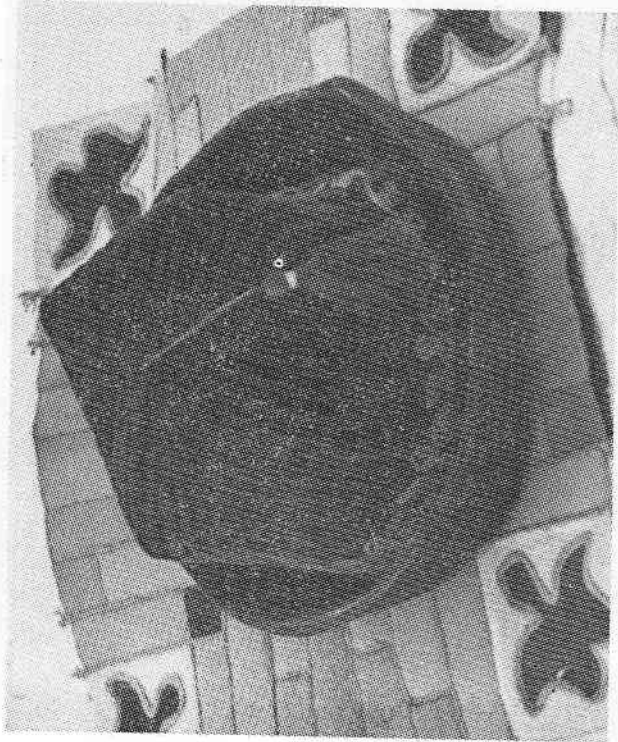
Кыз тебетейл.

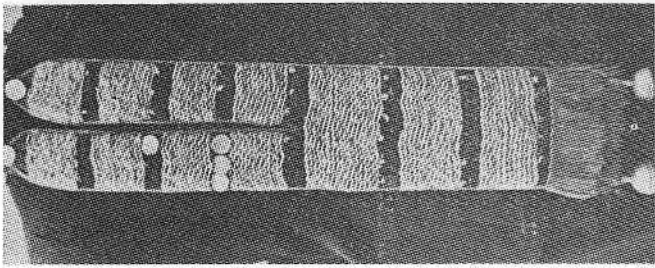
Сайма калпак.

Сайма калпак.

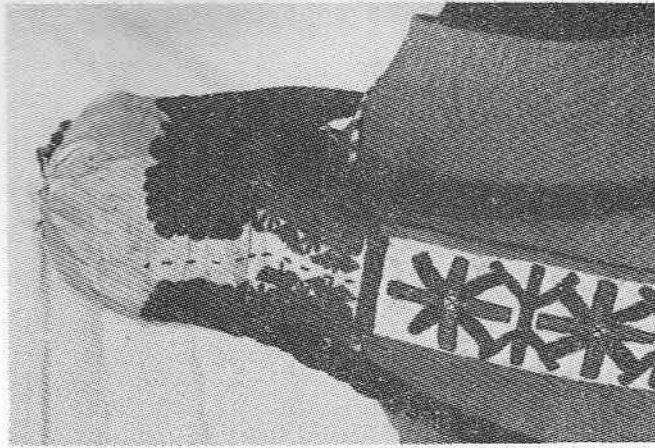

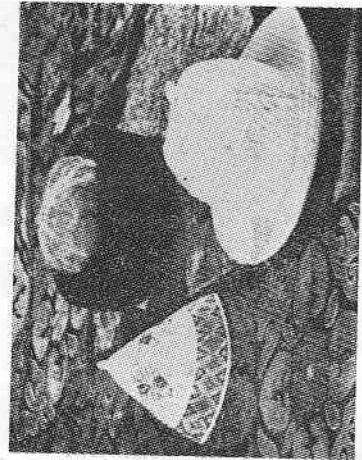
Тукаба калпак.

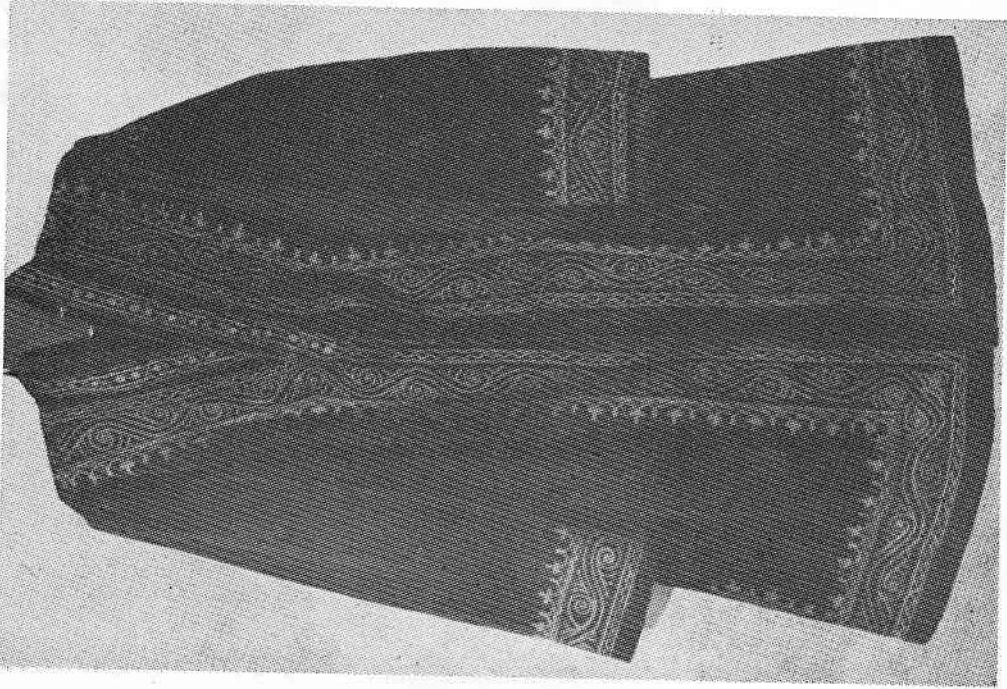
Чач кап.

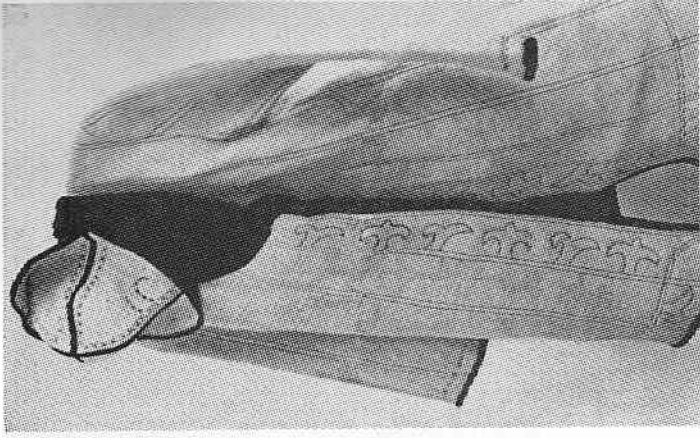
Кеп такыя.

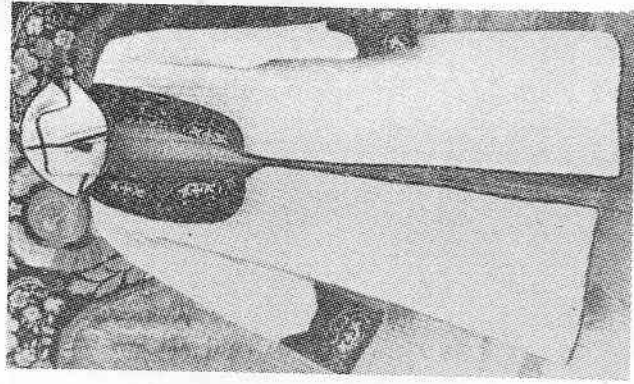
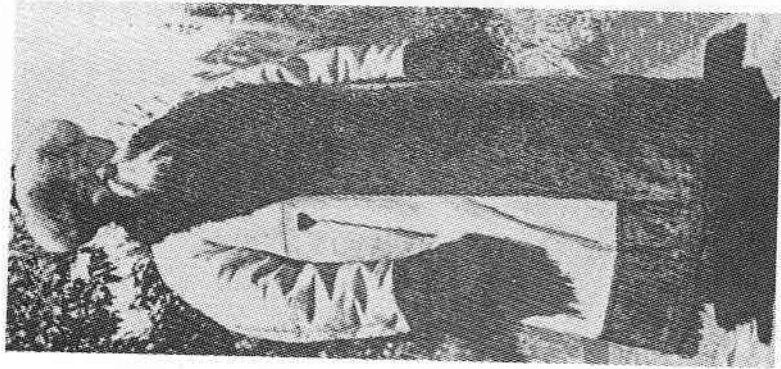
Тебетей, сайма топу,
ак калпак.

Кемсел.

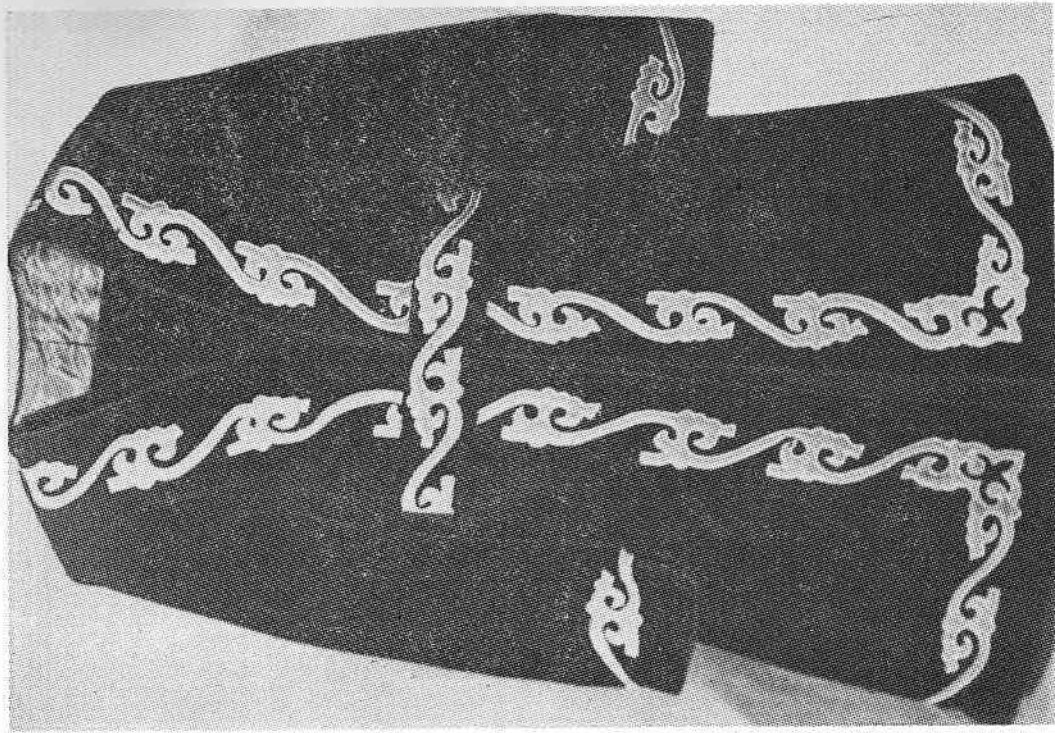

Калпак менен кемеңгай

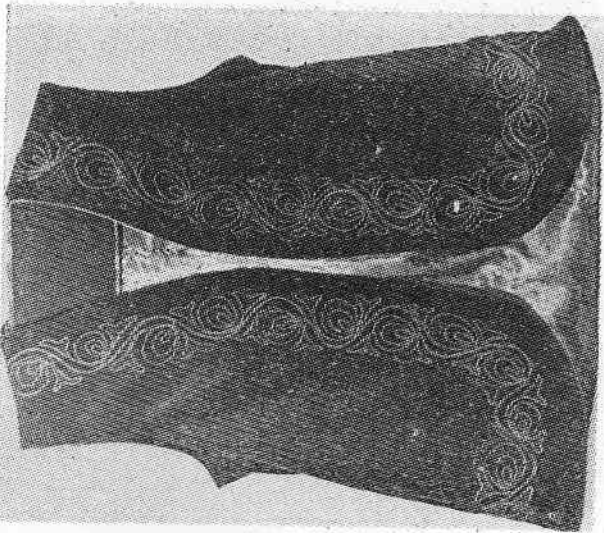

Калпак менен сайма кемеңгай.

Ак тон.

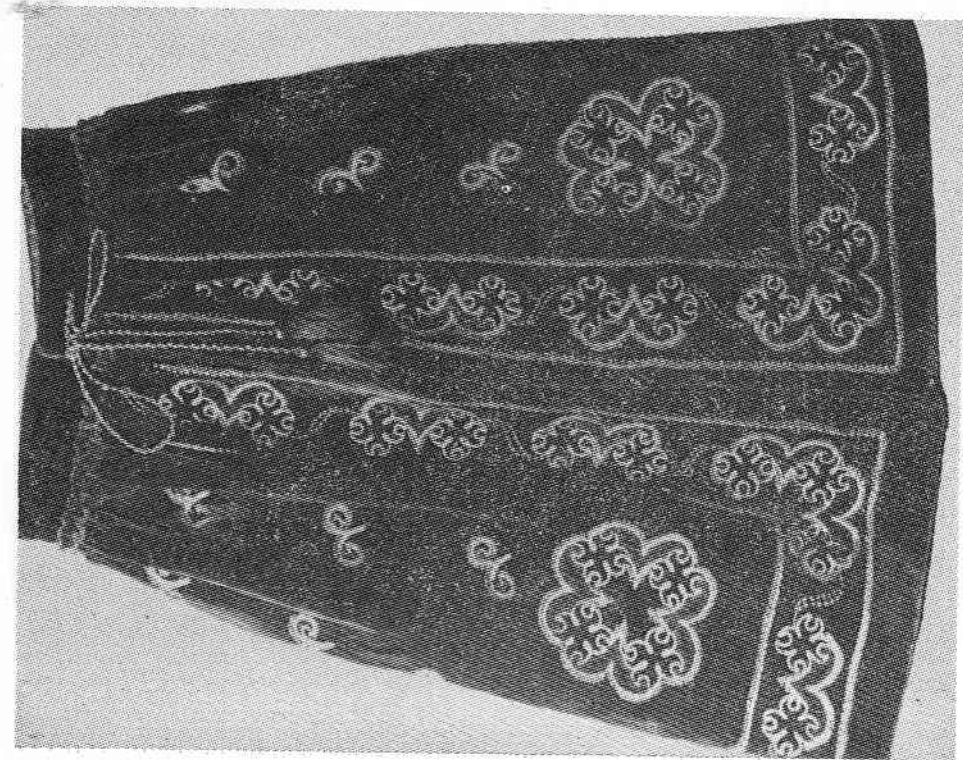
Сайма кемеңсел.

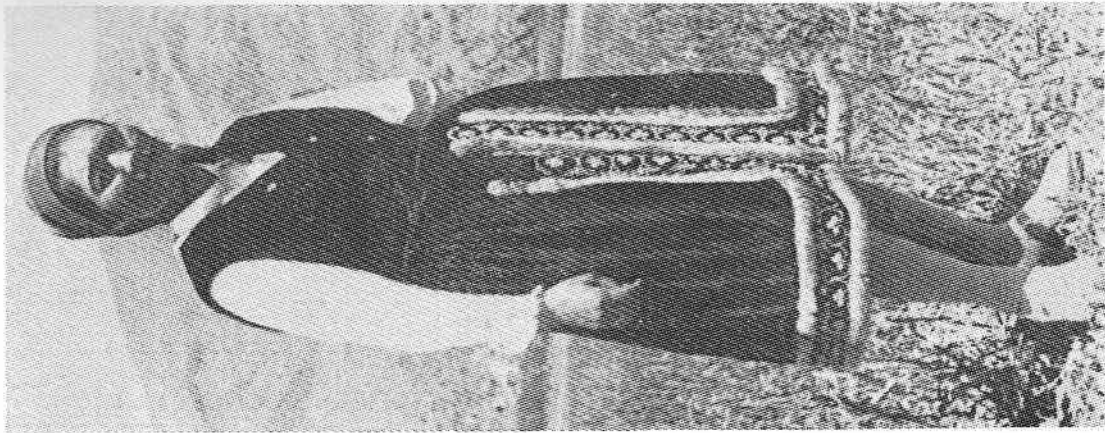
Сайма чыптама.

Сайма бөлдөмчү.

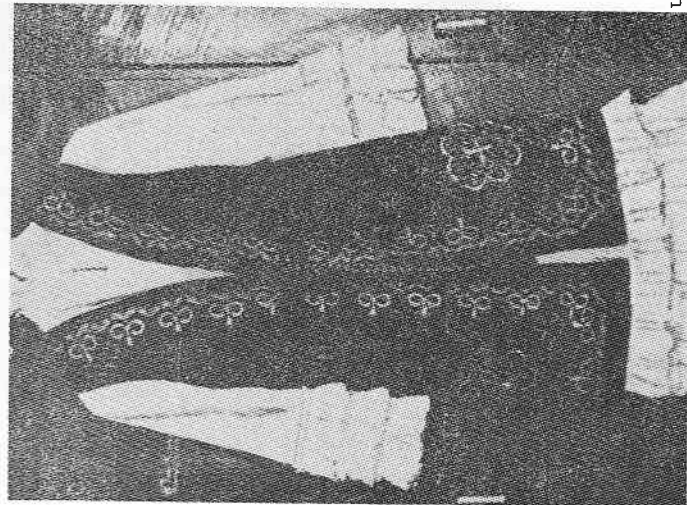
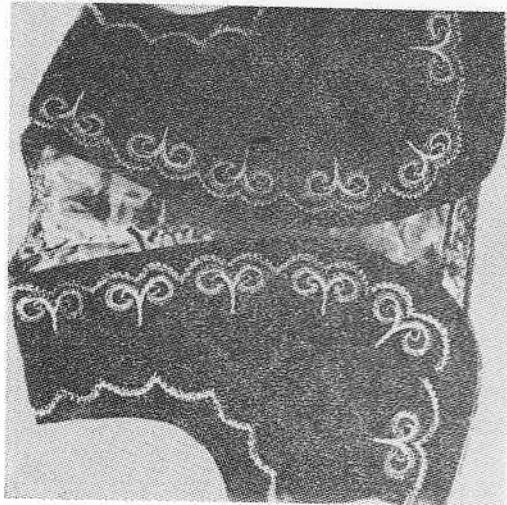

Сайма белдемчи.

Шуру белдемчи.

Чыптама.

Чыптама менен кош этек.

Минара Шаршенова.

Турсун Кыдырова.

МАЗМУНУ

Кириш сөз	3
Ыш кийимдер	10
Сырт кийимдер жана жеңил кийим-кечектер	17
Бүт кийимдер	35

Амантур Акматалиев

Научно-популярное издание

КИРГИЗСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ОДЕЖДА

(На киргизском языке)

Чыгышына жооптуу М. Аманов
Редактору Т. Абдылдабеков
Көркөм редактору Ч. Абдраимов
Тех. редактору С. Ван
Корректору М. Кожалиева

Н/К

Төрүгө 26. 05. 88. берилди. Басууга 23. 09. 88.
кол коюлду. Д—01311. Басмаканалык № 1 кагаз.
Адабий ариби, жөнөкөй ыкма менен басылды.
Форматы 84×108/32. 1,75 физ. басма табак. 2.746
учёттук табак. 2,94 шарттуу басма табак. 3.255
боёк түшүрүү. Тиражы 2000. Заказ № 120.
Баасы 25 т. Заказ боюнча.

Элдердин достугу ордендүү
«Кыргызстан» басмасы.

720737. ГСП. Фрунзе шаары, Совет көчөсү, 170.

Кыргыз ССР басма полиграфия жана китеп соода
иштери боюнча мамлекеттик комитети.
Кыргыз ССРинин 50 жылдыгы атындагы
Кыргызполиграфкомбинаты.

720461, ГСП, Фрунзе ш., Жигули көчөсү, 102.